KÖBLÖS JÓZSEF

„Tela prævisa minus feriunt…”

A pápai református kollégium legkorábbi törvénykönyvében előforduló latin szállóige és forrásai

Pápai Református Kollégium 1585. évben keletkezett törvénykönyve mondandójának alátámasztására többször is idéz szentírási igéket, klasszikus ókori szerzőktől vett idézeteket, valamint korabeli közmondásokat, szállóigéket. Ezek eredete a legtöbb esetben egyértelmű és világos, készülő törvényszöveg-kiadásunk lábjegyzetei fel is fogják tüntetni. Vannak azonban első megközelítésre kérdéses esetek is. Alábbi tanulmányunk egy ilyet vesz górcső alá.

Lássuk a törvénykönyv sáfárokról szóló speciális részének XIV. törvényét (mellette saját fordításunk), mely alighanem még a kollégium működésének XVI. század végi vagy XVII. századi állapotát tükrözi:

Quoniam **tela prævisa minus feriunt**, legibus quoque sancitur, ut œconomus diebus Dominicis pulsu finito in scholam redeat, portam sera muniat, ne ullum intrare aut exire permittat, hyberno vero tempore omnes fornaces perlustret, ne incendium aliis absentibus exoriatur; secus facturus et negligens publicæ censuræ subiacebit.[1]

Mivelhogy az előre látott nyílvesszők kevésbé találnak el, azért törvények által is el lett rendelve, hogy a sáfár vasárnapokon harangozás végeztével az iskolába térjen vissza, a kaput zárja be, senkit se bejönni, se kimenni ne engedjen, téli időben pedig minden kályhát vizsgáljon át, nehogy a többiek távollétében tűz keletkezzen; aki másként fog cselekedni vagy [ezt] elhanyagolja, nyilvános büntetésben fog részesülni.

[1] DREKK O. 353. 49. Kiadása és fordítása: KIS Ernő: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895. Pápa, 1896. 15–44, 76–86. Az érintett cikkely: 39–40.

DOI:10.55954/AP.2026.1–4.5

Ha az interneten beütjük ezt a nyílvesszőket emlegető mondást, megfogalmazójaként a legtöbb találat Ovidiust nevezi meg.[2] Azonban valójában egyetlen művében sem szerepel ebben a formában! Akkor hát honnan származik?

Ha belelapozunk a különféle népek szólás- és közmondás-gyűjteményeibe, azt láthatjuk, hogy ez a szállóigévé vált latin szólásmondás hasonló jelentéssel többféle verzióban is fennmaradt, és sok európai nép nyelvén ma is tovább él. Akár metaforaként valamilyen fegyverre való utalást használ, akár direktebben fogalmazza meg mondanivalóját, jelentése minden esetben az, hogy minden olyan sorscsapás vagy katasztrófa, amit előre jeleztek, vagy amire előre számítottunk, sokkal kevésbé ráz meg bennünket, mintha teljesen váratlanul ért volna.

A pápai törvénykönyv emlegetett szakaszában a fenti közmondás emlegetése némileg sántít. A sáfárnak vasárnaponként nyilván azért kell a harangozás után az iskolába visszatérni, hogy egyrészt lefülelje az istentiszteletet elmulasztó és oda beszökött tanulókat, másrészt pedig, hogy télen a kályhák ellenőrzésével megelőzze a tűzvészt. Az utóbbi nem enyhít, hanem megakadályoz egy nagy szerencsétlenséget, az előbbi pedig pusztán a fegyelmi vétséget próbálja kiküszöbölni, tehát valami másról van szó, mint amit a szólásmondás hangsúlyozni akar.

Ezt az enyhe félreértést figyelmen kívül hagyva mindenképpen érdemes kissé elmélyednünk az eredeti közmondás különféle verzióinak tanulmányozásában, és rekonstruálni, milyen csatornákon keresztül kerülhetett be a pápai kollégium törvényeinek szövegébe!

I. ÁLTALÁNOSSÁGBAN MEGFOGALMAZOTT ROKON KÖZMONDÁSOK

1. Latin

Először lássuk a szólásmondás néhány latin nyelvű változatát, közülük is azokat, amelyek direktebben fogalmazzák meg állításukat!

[2] *Praevisa minus laedere tela solent. Az előre látott nyilak kevésbé sebeznek.* Így hozza és Ovidiusnak tulajdonítja például a világhálón a DictZone latin-magyar szótára is: https://dictzone.com/hungarian-latin-dictionary/praevisa%20minus%20laedere%20tela%20solent A mondást ugyanebben a formában közli, és szintén Ovidiust jelöli meg szerzőként a következő két forráshely is. REZENDE 1955. 602 (5158. sz.). BÁNK 1999. 320 (2771. sz.).

Mala praevisa minus nocent.[3] *(Az előre látott rossz dolgok kevésbé ártanak.)*

Mala praevisa minus discrutiunt nos.[4] *(Az előre látott rossz dolgok kevésbé gyötörnek minket.)*

Mala praevisa vitantur facilius.[5] *(Az előre látott rossz dolgok könnyebben elkerülnek.)*

Praemonitus, praemunitus.[6] *(Akit előre figyelmeztettek, az előre meg lett erősítve.)*

Praevidet et providet.[7] *(Előre lát és gondoskodik.)*

Praevisum est levius, quod fuit ante malum.[8] *(Könnyebb, ha a rossz dolgot megelőzte az előrelátás.)*

Praevisus ante, mollior ictus venit.[9] *(Ha előbb előre látjuk, a csapás szelídebben érkezik.)*

Quae scio ventura, non sunt adeo nocitura.[10] *(Amely dolgokról tudom, hogy be fognak következni, azok annyira nem fognak ártani.)*

Se minus afflictum sentit, qui praevidet ictum.[11] *(Aki előre látja a csapást, kevésbé érzi nyomorultnak magát.)*

2. Népnyelvi

Ezt az általános emberi tapasztalatot a legtöbb európai nép közmondásai is rögzítik. Lássunk ezekre is néhány kiragadott példát! Először néhány angolt:

[3] GIBBS 2006. CLVI (3573. sz.). KOCHER M 1305.
[4] KOCHER M 1305.
[5] KOCHER M 1305.
[6] MIDDLEMORE 1889. 107. RILEY 1891. 340. GAAL 1930. 293 (1635. sz.). STEVENSON 1949. 2455. REZENDE 1955. 599 (5132. sz.). KOCHER P 1628.
[7] BÁNK 1999. 320 (2770. sz.). KOCHER P 1728.
[8] STEVENSON 1949. 2455. KOCHER P 1729.
[9] MIDDLEMORE 1889. 8. RILEY 1891. 341. STEVENSON 1949. 2455. KOCHER P 1729.
[10] WERNER 1909. 172 (57a. sz.). Lásd még a 178. sz. jegyzetet!
[11] WERNER 1912. 89 (S 41a. sz.). GAAL 1930. 293 (1635. sz.). SINGER 1995–2002. IV. 409. KOCHER S 597.

Fore warn'd, fore arm'd. / Forewarned, forearmed. / Forewarned is forearmed.[12] *(Akit előre figyelmeztettek, az előre felfegyverzi magát.)*
Halfe warnd halfe armd.[13] *(Akit félig figyelmeztettek, félig fel lett fegyverezve.)*

Seen beforehand, the blow comes more lightly.[14] *(Ha előre látjuk, a szél sokkal lágyabban jön.)*

A danger foreseen is half avoided.[15] *(Egy előre látott veszély félig már el lett kerülve.)*

Következzen néhány német!

Ein Schlag, den man vorausgesehen, trifft minder schwer, als ein anderer.[16] *(Egy olyan csapás, amit az ember előre látott, kevésbé nehezen történik meg, mint egy másik.)*

Ein vorhergesehenes Unglück duldet man leichter.[17] *(Egy előrelátott szerencsétlenséget az ember könnyebben elvisel.)*

Vorsehen, machet das Uebel gering.[18] *(Előre látni, ez a bajt gyengíti.)*

Wann man zuvor siehet, was einem widerfahren wird, so kan man sich desto besser drein schicken.[19] *(Amikor az ember előre látja, mi fog történni vele, úgy tudja az ember azt annál jobban elviselni.)*

Wer sich warnet, der wehret sich. *(Akit figyelmeztetnek, az megóvja magát.)*[20]

[12] MIDDLEMORE 1889. 107. RILEY 1891. 340, 341. GAAL 1930. 293 (1635. sz.). STEVENSON 1949. 2455.
[13] SHARMAN 1874. 132. STEVENSON 1949. 2455.
[14] RILEY 1891. 341.
[15] MIDDLEMORE 1889. 7. STEVENSON 1949. 2455.
[16] GAAL 1930. 293 (1635. sz.).
[17] WEINREITER 1826. 116 (418. sz.).
[18] SCHREGER 1794. 83 (115. sz.).
[19] RUDOLPHUS 1692. A5r.
[20] MIDDLEMORE 1889. 107.

Was man voraussicht, davor kann man sich schützen.[21] *(Amit az ember előre lát, attól meg tudja védeni magát.)*

Lássunk néhány franciát is!

Un danger prevu est moitié vaincu.[22] (*Egy előrelátott veszély fél győzelem.)*

Un homme avert en vaut deux. – vagy vallon dialektusban Mons vidékéről: In homme prévenu in vaut deux.[23] *(Egy előrelátó ember kettőt ér.)*

Qui dit averti, dit muni.[24] *(Aki azt mondja, figyelmeztették,* [ezzel] *azt mondja, hogy védett.)*

Ezt kövesse pár olasz!

Cosa prevista, mezza provvista.[25] *(Egy előrelátott dolog fél gondoskodás.)*

Uomo avvertito mezzo munito.[26] *(Egy előre figyelmeztetett ember már félig meg van védve.)*

Uomo avvisato mezzo salvato.[27] *(Egy előre figyelmeztetett ember már félig meg van mentve.)*

Chi è avvisato, è armato.[28] *(Aki előre lett figyelmeztetve, fel lett fegyverezve.)*

---

[21] Hozza latin megfelelőjét is, ami a latin mondáscsokor egyik nyílvesszős változata: *Tela praevisa minus nocent.* Deutsches Sprichwörter-Lexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk. Ed. WANDER, Karl Friedrich Wilhelm. I–V. Lipcse, 1867–1880. IV. 1687.

[22] MIDDLEMORE 1889. 7.

[23] CHABAUD 1792. 188. DEJARDIN, Joseph: Dictionnaire des spots ou proverbes wallons. Liége, 1863. 255 (826. sz.). RÉZEAU, Pierre: Petit dictionnaire des chiffres en toutes lettres. Párizs, 1993. 85.

[24] CHABAUD 1792. 188. MIDDLEMORE 1889. 107.

[25] D'ALBERTI 1797–1805. V. 198, 228. GIUSTI 1853. 6, 258. MIDDLEMORE 1889. 7. VANNUCCINI 2016. 262, 461 (4391. sz.).

[26] D'ALBERTI 1797–1805. V. 198. GIUSTI 1853. 76. STEVENSON 1949. 2455. PUPILLO 2014. 50.

[27] GIUSTI 1853. 76. PUPILLO 2014. 50–52.

[28] GIUSTI 1853. 257. MIDDLEMORE 1889. 107.

Az olaszok között lássunk három kifejezetten szicíliai nyelvjárásban szólót!

Malannu previstu, è menu tristu.[29] *(Az előrelátott csapás kevésbé fájdalmas.)*

Disgrazia preveduta, menu si senti.[30] *(A szerencsétlenséget előre látva kevésbé érzed meg.)*

Li disgrazii previsti, si sentinu menu.[31] *(A bajokat előre látva* [az emberek] *kevésbé érzik meg.)*

Végül az olaszok között említsünk egy toszkán földön használatosat is!

Piaga antiveduta men duole. *(Az előrelátott csapás kevésbé fáj.)* – **vagy**: Antiveduta piaga assai men duole.[32] *(Az előrelátott csapás sokkal kevésbé fáj.)*

Az Ibériai-félszigetre kanyarodva nézzünk először pár spanyolt!

Hombre prevenido nunca será combatido.[33] *(Egy előrelátó ember soha nem lesz leküzdve.)*

Hombre prevenido nunca fue vencido.[34] *(Egy előrelátó ember soha nem volt legyőzve.)*

Hombre apercebido, medio combatido.[35] *(Egy előre figyelmeztetett ember már félig megküzdött.)*

Hombre prevenido vale por dos. *(Egy előre figyelmeztetett ember kettőt ér.)*

[29] PITRÈ 1880. III. 293.
[30] SCARCELLA 1846. 77. PITRÈ 1880. III. 293.
[31] PITRÈ 1880. III. 293.
[32] SCARCELLA 1846. 77. PITRÈ 1880. III. 293.GAAL 1930. 293 (1635. sz.). Az első forráshely toszkán közmondásként említi. Egyikük sem tér ki arra, hogy a mondás Petrarcánál is feltűnik (lásd a 77. sz. jegyzetet!).
[33] ALEMANY, Lorenzo de: Elementos de gramatica latina. Valencia, 1839. 210.
[34] MIDDLEMORE 1889. 107.
[35] MIDDLEMORE 1889. 7. STEVENSON 1949. 2455. Csak a második említi, hogy Cervantes is felhasználta Don Quijote című művében, és egyikük sem tud arról, hogy még két spanyol szerző: Fernando de Rojas és Francisco Delicado is idézi (lásd a 84, 86. és 88. sz. jegyzetet!).

Folytassuk ezek portugál megfelelőivel!

> Homem prevenido, a custo é vencido.[36] *(Az ember előre figyelmeztetve, a költség le van győzve.)*
>
> Homem avisado, meio salvado.[37] *(Az elővigyázatos ember már félig megmenekült.)*
>
> Avisado, precavido.[38] *(Az elővigyázatos résen van.)*
>
> Prevenido, protegido.[39] *(Akit előre figyelmeztettek, az védve van.)*
>
> O homem prevenido vale por dois. *(Az előre figyelmeztetett ember kettőt ér.)* – **vagy**: Um homem avisado vale por dois.[40] *(Egy előre figyelmeztetett ember kettőt ér.)*
>
> O mal não tarda a quem, prevenido, não se guarda.[41] *(A gonosz nem késlekedik* [jelentkezni] *annak, aki,* [bár] *előre figyelmeztették, nem óvja magát.)*

Lássunk egy orosz megfelelőt is!

> Кто предупреждён, тот вооружён. *(Akit előre figyelmeztettek, az fel lett fegyverezve.)* – **vagy**: Предупреждён – значит вооружён![42] *(Ha előre figyelmeztettek, azt jelenti: fel vagy fegyverezve.)*

Végül következzen egy magyar is! Érdekességképpen említjük, hogy a gyűjtemény szerzője a mondás latin forrását is megnevezi, és ez történetesen a nyílvesszős változat!

---

[36] KOCHER I 18, L 428, M 305, 1299, 1305, P 1612, 1628, 1729, Q 99, S 597, T 223, V 1222.
[37] KOCHER M 1299, 1305.
[38] REZENDE 1955. 599 (5132. sz.).
[39] KOCHER P 1628.
[40] REZENDE 1955. 599 (5132. sz.). KOCHER N 1794, P 1628, T 223.
[41] KOCHER N 1794, P 1628.
[42] LUBENSKY, Sophia: Russian–English Dictionary of Idioms. Русско-английский фразеоло-гический словарь. London, 2014. 456 (II. 585. sz.).

Az előre látott nyomorúságot könnyebb el-ſzenvedni. **Tela præviſa minus feriunt**.[43]

3. Klasszikus szerzőknél

Ezek az általános emberi tapasztalatokat rögzítő közmondások némileg módosult formában sok esetben klasszikus szerzők műveiben is megjelennek. Ezek aztán a műveltebb olvasók szóbeli használata révén szintén válhatnak közismert szólásmondásokká. Lássunk néhány példát!

a. Latinul

Titus Livius római történetíró (Kr. e. 59–Kr. u. 17) *A város alapításától* címet viselő hatalmas történelmi munkájában a pun háborúk során Capua városában történtek kapcsán így fogalmaz: **Notissimum quodque malum maxime tolerabile**.[44] XX. század közepi magyar fordításban: **„Az a baj a legelviselhetőbb, amit legjobban ismerünk."**[45]

A római sztoikus filozófus, drámaíró és államférfi, az ifjabbik Lucius Annaeus **Seneca** (Kr. e. 4 körül–Kr. u. 65) háromféleképpen is megfogalmazta a fentebb említett általános emberi igazságot.

A bölcs állhatatossága című könyvében abban a részben, ahol a civódásokkal és viszálykodásokkal szemben javasolt magatartásról ír, ez a mondat szerepel: **Omnia mala leviora accident exspectantibus**.[46] Egy XIX. század végi fordításban: **„Ha kik valamit már várnak, minden könnyebben esik**

[43] KOVÁCS Pál: Magyar példa és köz mondási. Győr, 1794. 78. Lásd a 97–99. sz. jegyzetet!

[44] XXIII. könyv 3. rész 14. Titi Livii Patavini Historiarum ab urbe condita libri, qui supersunt XXXV. Ed. LALLEMAND, Jean Nicolas. I–VII. Párizs, 1775. III. 192. Livy in forteen volumes. Ed. FOSTER, Benjamin Oliver–MOORE, Frank Gardner–SAGE, Evan Taylor–SCHLESINGER, Alfred Cary. I–XIV. London, 1919–1959. (Loeb Classical Library 114, 133, 172, 191, 233, 295, 301, 313, 332, 355, 367, 381, 396, 404.) VI. 10. Angol fordítása: *The most familiar evil is the most endurable.* Uo. 11. KOCHER N 3341 (hibásan: *quodcumque*!).

[45] LIVIUS, Titus: A római nép története a város alapításától. Ford. Muraközy Gyula, Kis Ferencné. I–VII. Bp., 1963–1976. III. 170.

[46] Dialogus II. de constantia sapientis. IN: KOCH–VAHLEN 1884. 16–35. Az idézett mondat: 35 (XIX. 3.). TASSONI 1609. 553. KOCHER O 632.

nekik."[47] Majd egy bő évszázaddal később: **„Ha számítunk rá, mindaz, ami megesik, könnyebben elviselhető**."[48]

A *Marcia vigasztalása* című munkájában, mikor azt fejtegeti, mennyire nem vesszük számításba halandóságunkat az élet rohanó forgatagában, és ezért váratlanul csap le ránk egy-egy gyászeset, erre a következtetésre jut: **Quae multo ante praevisa sunt, languidius incurrunt**.[49] Egy XIX. század eleji magyar fordításban: **„A' mit elő-láttunk, lomhább annak rajtunk ereje**."[50] Ugyanez egy XIX. század végi fordításban: **„Enyhébben tünik elő, a miket sokkal előre láttunk**."[51] Végül jöjjön egy XX. század közepi: **„Ha mindenre jó előre felkészülünk, a roham lankad és megtörik**."[52]

Az *Erkölcsi levelek* című műben fiatal barátjához, Lucilius szicíliai császári tiszttartóhoz intézett írásait olvashatjuk, melyek egyike-másika szinte egy-egy komolyabb értekezés a boldogság elérésének különféle útjairól. Ezek között a 76. levél azt az állítást fejti ki, hogy az egyedüli jó az erkölcsi jó, vagyis az erények gyakorlása. Ebben olvasható a következő mondat is: **Praecogitati mali mollis ictus venit**.[53]

Amikor a XVI. századtól kezdve Senecát a nagy humanista gondolkodók különféle válogatások összeállításával „megkeresztelték",[54] ez a mondat is sokszor bekerült a különféle idézetgyűjteményekbe. Példaképpen álljon itt Kéri Sámuel ferences szerzetes XVII. század közepén magyar nyelven megjelentetett „keresztény Senecájának" erről a mondatról készített fordítása: „**Az elő̊b**

[47] A' Bölcs' Állhatatosságáról. IN: Lucius Annaeus Seneca' munkái. Ford. ZSOLDOS Ignác. Pest, 1873. 291–330. 329.

[48] Seneca: A bölcs állhatatossága. Ford. BOLLÓK János. IN: Sztoikus etikai antológia. Szerk. Steiger Kornél. Bp., 1983. 33–59. 58.

[49] Dialogus VI. ad Marciam de consolatione. IN: KOCH–VAHLEN 1884. 120–154. Az idézett mondat: 129 (IX. 2.). A mondat angol fordításban: „*A blow which has long been foreseen falls much less heavily upon us.*" RAPISARDA 2014. 26. KOCHER Q 99.

[50] A' vigasztalásrúl Marciához. IN: Lucius Annaeus Seneca filosofusnak a' vigasztalásrúl, az élet' rövidségérűl, az isteni gond-viselésrűl írott négy könyvei. Ford. BODA József. Pest, 1808. 41–82. 53.

[51] Marcia vigasztalása. IN: Seneca, Lucius Annaeus: Vigasztalások. Ford. LÉVAY József. Bp., 1893. 89–144. Az említett mondat a 105. oldalon olvasható.

[52] Marcia vigasztalása. IN: Seneca, Lucius Annaeus: Vigasztalások. Ford. RÉVAY József. Bp., 1959. (Világirodalmi kiskönyvtár) 5–42. Az említett mondat a 16. oldalon olvasható.

[53] Seneca, Lucius Annaeus: Ad Lucilium epistulae morales. Ed. GUMMERE, Richard Mott. I–III. London, 1917–1925. (Loeb Classical Library 75–77.) 76. levél: II. 146–168. A mi mondatunk: 166 (34. bek.). Angol fordítása: *If an evil has been pondered beforehand, the blow is gentle when it comes.* Uo. 167. CAPALDO 1984. 40. KOCHER P 1612.

[54] TURÓCZI-TROSTLER József: Keresztény Seneca. Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből. Bp., 1937. Kéri Sámuelről: 19–21.

meg-gondolt gonoſznak s által-látótt veſzedelemnek Kőnyű Czapáſa vagyon."[55] De lássuk egy XX. század eleji fordítását is: **„Az előre elgondolt baj csapása enyhén talál."**[56] Egy XXI. század eleji fordítása pedig így hangzik: **„Ha egy sorscsapás úgy érkezik, hogy előre gondoltunk rá, lágyan sújt."**[57]

Ha már Senecánál tartunk, hadd idézzünk egy olyan mondatot is, amit először **Rotterdami Erasmus** írt le *Parabolae sive similia* (Parabolák vagy hasonlatok) című művében, és Senecának tulajdonít, de ilyen formában Senecánál sehol sem található meg: **Ut ictum, quem praevideris, commodius excipis, sic praecogitatum malum minus offendit.**[58] *(Ha a csapást, melyet előre látsz, megfelelően fogadod, az így előre átgondolt rossz dolog kevésbé bánt.)*

Az említett mű több ókori személyiségtől származó gondolatokat gyűjt egy csokorba. Seneca mellett olvashatók benne történetíróktól vett mondatok: a Kr. e. V–IV. században élt **Xenophón** műveiből, valamint a Kr. u. I–II. századi **Plutarkhosz**nak a *Párhuzamos életrajzok* című hatalmas művén kívüli, különféle értekezéseit magába foglaló, *Moralia* címet viselő írásgyűjteményéből,[59] ezenfelül a Kr. e. IV. századi görög tudós és filozófus, **Arisztotelész**, kortársa, az athéni politikus és szónok **Démoszthenész**, Arisztotelész utóda, a Kr. e. IV–III. századi görög filozófus és természettudós, **Theophrasztosz**, a Kr. u. I–II. századi római író, az ifjabb **Plinius**, végül az I. században élt görög szatíraíró, **Lukianosz** műveiből is.

A fentebb idézett mondat minden bizonnyal nem téves hivatkozás, csak nem pontos idézet. Erasmus nagy valószínűséggel átfogalmazta és bővebben

[55] KÉRJ Samuel: Keresztyen Seneca, az az Lvcivs Annævs Seneca Leveleiből ki-ſzedetett es XXXVIII Réſzre oſztatott keresztyeni viragok… Bécs, 1654. RMK I. 882. RMNy 2510. Az idézett mondat a 95. oldalon olvasható.

[56] Seneca, Lucius Annaeus: Erkölcsi levelek. Ford. BARCZA József. I–II. Bp., 1906. (Görög és latin remekírók.) A mi levelünk a IX. könyv 5. levele, azaz a 76. levél: I. 274–283. Az idézett mondat a 282. oldalon olvasható.

[57] Seneca prózai művei I–II. Szerk. TAKÁCS László. Bp., 2002–2004. A 76. levél: I. 328–335. A mi mondatunk a 335. oldalon olvasható. A két következő kiadás csak válogatás, a 76. levél mindegyikből hiányzik. Seneca leveleiből. Ford. SÁROSI Gyula. Bp., 1943. (Officina Könyvtár 57/58.) 36 levelet választott ki, a 63. után a 89. következik. Seneca, Lucius Annaeus: Erkölcsi levelek. Ford. KURUCZ Ágnes. Bp., 2001. 56 levelet választott ki, a 73. után a 81. következik.

[58] ERASMI Roterodami parabolarum sive similium liber. Strasbourg, 1514. A mi mondatunk: E7v. Az egész mű kiadva: IN: LE CLERC 1703–1706. I. 561–624. A mi mondatunk: 594. A mű kritikai kiadása egy 36 kötetes monumentális sorozat egyik darabjában: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata. I. 5. Ed. MARGOLIN, Jean-Claude. Amszterdam–Oxford, 1975. 1–332. A mi mondatunk: 220. (Jegyzete: 221.)

[59] Kiadva: Plutarchi Chaeronensis Moralia. Ed. BERNARDAKIS, Gregorius N. I–VII. Lipcse, 1888–1896.

fejtette ki Seneca 76. levelének előbb emlegetett gondolatát. Akik viszont tőle vették át ezt a mondatot, már úgy idézték, mint ami egy az egyben Senecától való, így az utókor már tévesen neki tulajdonítja a szerzőséget. Miután Erasmus eme műve az 1514-et követő 30 évben változatlan felépítésben több, mint tízszer is megjelent, végül annak érdekében, hogy alkalmasabb legyen iskolai használatra, az elzászi nyelvész, filozófus és természettudós **Konrad Wolffhart** (Conradus Lycosthenes; 1518–1561)[60] 1557-ben olyan formában dolgozta át, hogy a különféle mondásokat alfabetikus sorrendbe állított témakörökbe osztotta, a mi mondatunkat pedig az *Admonitio* címszó alatt hozta.[61] A Senecának tulajdonított szállóigét ugyanezen címszó alatt műve későbbi, más címeken megjelent, továbbfejlesztett változatainak egy részében is közölte.[62]

Ugyanezt az alapelvet követte a francia teológus, **Jean Dadré** (Johannes Dadraeus; kb. 1550–1617) roueni kanonok, a párizsi egyetem professzora[63] is közmondásgyűjteménye összeállításakor, ez a mondat ugyanúgy az *Admonitio* címszó alatt jelent meg, és ugyanúgy Senecát tüntette fel szerzőjéül.[64] Ezek után nincs mit csodálkozni, hogy egy XIX. század végi közmondásgyűjtemény is neki tulajdonítja eme mondás szerzőségét.[65]

Ugyanezt az erkölcsi tanulságot hangsúlyozza az egyik Phaedrus-mese is, de pont az ellenkező előjellel: ha a rád leselkedő csapást nem látod előre, teljesen váratlanul fog lecsapni rád, és nincs menekvés! A trák származású római meseíró, **Caius Julius Phaedrus** (Kr. e. 55 körül–Kr. u. 15 körül) a görög **Aiszóposz** (Aesopus; Kr. e. 620 körül–Kr. e. 564 körül) prózában írt állatmeséit

[60] BEYER, Jürgen: Lycosthenes, Conrad. IN: Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Ed. Ranke, Kurt–Brednich, Rolf Wilhelm. I–XV. Berlin, 1977–2015. VIII. 1323–1326.

[61] Parabolae sive similitudines ex Aristotele, Theophrasto, Plutarcho, Plinio ac Seneca gravissimis authoribus olim ab Erasmo Roterodamo collectae, nunc vero ad maiorem studiosorum usum in locos communes observato ordine alphabetico redactae. Ed. LYCOSTHENES, Conradus. Bern, 1557. 4. Forrásául ennyi szerepel: *Senec*[a].

[62] Az „Admonitio" címszó alatt, Senecánál közölt 2. mondat. LYCOSTHENES Rubeacensis, Conradus: Similium loci communes… Genf, 1595. 5.

[63] SCHMIEDKE, Dietrich: Johannes Möller *Similitudines physico-theologicae* und die Tradition der frühneuzeitlichen Gleichnismagazine. IN: Editionsdesiderate zur frühen Neuzeit. Ed. Roloff, Hans-Gert. I–II. Amszterdam, 1997. (Chloe. Beihefte zum Daphnis. 24–25.) II. 687–702. Ezen belül: 689, 691–693.

[64] Loci communes similium et dissimilium ex omni propemodum antiquitate, tam sacra quam profana collectorum. Ed. DADRAEUS, Johannes. Első kiadása: Párizs, 1577. Az idézett mondat az 1583-as velencei és az 1603-as kölni kiadásban: 15v. Mellette: *Idem.* (Az előző mondat végén: *Seneca.*)

[65] PITRÈ 1880. III. 293.

dolgozta fel, öntötte verses formába, és egészítette ki saját darabjaival. Öt könyvre szétosztott 150 meséjéből csak 94 maradt fenn, később találtak meg még másik harmincat, melyet a középkorban függelékként csatoltak az öt könyv végére.[66] Ebben a függelékben fordul elő a magát gyaloghintóban macskákkal vitető kakas meséje is. Bár magát biztonságban érzi, egyszer csak prédájává válik megéhezett hordozóinak. A kis mese szólásmondássá vált alcíme: **Nimiam securitatem saepe in periculum homines ducere**.[67]

GALLUS LECTICA A FELIBUS VECTUS:
NIMIAM SECURITATEM SAEPE IN PERICULUM HOMINES DUCERE

Feles habebat gallus lecticarios.
Hunc gloriosum vulpes ut vidit vehi,
Sic est locuta: Moneo praecaveas dolum;
Istorum vultus namque si consideras,
Praedam portare iudices, non sarcinam.
Postquam esurire coepit societas fera,
Discerpsit dominum et fecit partes facinoris.[68]

A MACSKÁK ÁLTAL GYALOGHINTÓN HORDOZOTT KAKAS, [vagyis]
A TÚLSÁGOSAN NAGY BIZTONSÁG GYAKRAN VESZÉLYBE SODORJA AZ EMBERT

A kakas gyaloghintót hordozó macskákat tartott.

[66] VÁMOS Hanna: Phaedrus és Romulus. Mesék kétféle szereposztásban. IN: Corollarium. Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére. Szerk. Czerovszki Mariann–Nagyillés János. Szeged, 2010. (Acta antiqua et archeologica. Supplementum 13.) 345–349. Különösen: 345–346. VÁMOS Hanna: Phaedrus és a középkori szöveghagyomány. IN: Szöveg és hagyomány. Tanulmányok. Válogatás a X. Magyar Ókortudományi Konferencián elhangzott doktoranduszelőadásokból. Szerk. Takács László. Piliscsaba, 2013. 171–197. Különösen: 171–174.

[67] KOCHER N 1794.

[68] PHAEDRUS 1813. 95 (Appendix Phaedri XVII. sz.). Phaedri Augusti liberti Fabulae Aesopiae. Ed. MÜLLER, Lucian. Lipcse, 1885. 59 (Appendix, 16. sz.). Phaedri Augusti liberti Fabularum Aesopiarum libri quinque. Accedit fabularum novarum atque restitutarum delectus. Ed. SZARVAS Gábor. Bp., 1884[3].

> *Amikor a róka látta, ahogy ez dicsekedett, miközben hordozták, így beszélt: „Figyelmeztetlek, óvakodj az álnokságtól! Mert ha megnézed ezek tekintetét, megítélheted, hogy nem terhet hordoznak, hanem zsákmányt!”*
> *Miután a kegyetlen társaság éhezni kezdett, szétt*
> *épte urát, és egy gaztett részesévé vált.*[69]

Az ókori klasszikusokat már félig magunk mögött hagyva hadd említsünk meg egy olyan mondást is, melyet a középkorban egy ideig a két Cato valamelyikének: vagy az író, történetíró és politikus, **idősebb Marcus Porcius Cato** (Kr. e. 234–149), vagy dédunokája, a szintén író és politikus, emellett híres szónok, **ifjabb Marcus Porcius Cato** (Kr. e. 95–46) személyének tulajdonítottak. Később bebizonyosodott, hogy a *Disticha [moralia] Catonis* címet viselő, népszerű középkori szólásmondás-gyűjtemény csak Kr. u. 400 körül keletkezett, ismeretlen szerzőjét a XVI. század végétől egy kézirat alapján **Dionysius Cato** néven emlegették. Iskolai használata a középkorban és az újkorban is igen elterjedt volt, hiszen a könyvecske egyszerre tudta betölteni a latin nyelv elsajátítását segítő szöveggyűjtemény és a mély életbölcsességeket megfogalmazó erkölcsi példatár szerepét is. Számtalan latin kiadása látott napvilágot (a XV–XVIII. században a szám 60 felettire tehető), ezen felül több angol, francia, német és holland fordítását ismerjük, készült cseh interpretációja is. Magyarországon, illetve magyar nyelven a XIX. század végi kritikai kiadásig összesen 28 alkalommal jelent meg. A pápai református kollégium törvényeinek XVI. század végi összeállítója Cato disztichonjainak legalább 30 kiadását kézbe vehette, ezek között pedig már ott lehetett három magyarországi kiadás is: az 1539-es

[69] Saját nyersfordítás. Az utolsó szavak értelmezéséhez: Facinoris = Galli per facinus et scelus occisi. Phaedri Fabulae quae exstant omnes. Ed. SCHWABE, Johannes Gottlob Samuel. Torino, 1834. Fecit partes facinoris = teilte sich in die Schandtat, das heisst: in den schändlich zerrissenen Hahn. Phaedri Fabulae für Schüler. Ed. SIEBELIS, Johannes. Lipcse, 1860². 72. A következő kiadvány háromnyelvű. Tartalmazza az eredeti mesék függelékének latin alapszövegét, emellett Stefano Egidio Petroni verses olasz és Niccoló Giosafatte Biagioli prózában írt francia fordítását. Az érintett sorok olaszul: „… Quando cominciò fame a sentir la compagnia feroce, divise in pezzi subito il padrone, e le parti si fer del lor delitto.” A francia szöveg: „En effet, dès que le couple vorace commença à sentir la faim, il déchira son maître, et se partagea le fruit de son crime.” Nouvelles fables de Phedre. Ed. GINGUENÉ, Pierre-Louis. Párizs, 1812. 138–141. Végül az érintett sorok egy angol prózai fordításban: „As soon as the savage brotherhood began to be hungry, they tore their Master to pieces, and went shares in the proceeds of their guilt.” The Comedies of Terence and the Fables of Phaedrus. Transl. RILEY, Henry Thomas. London, 1891. 446.

brassói latin nyelvű, sőt talán az 1591-es vagy 1597-es debreceni magyar fordítás is.[70]

A fentebb említett általános emberi igazságot Cato egyik párversének második fele fogalmazza meg:

> [Prospice, qui veniant casus, hos esse ferendos,] nam **levius laedit, quicquid praevidimus ante**.[71] *(Lásd előre a szerencsétlenségeket, amelyek jönni fognak, hogy ezek elviselhetők legyenek, mert **enyhébben sért, amit előre láttunk**.)*

Csak példaképpen nézzük meg, hogyan hangzik ugyanez a párvers angolul, németül, hollandul és franciául egy XVIII. századi hatnyelvű kiadásban!

> Foreſee to bear ſuch Things on thee may light:
> An Evil hurteth leſs by good Foreſight.
>
> Gedencke was nicht iſt, das könne leicht geſchehen:

[70] DUFF 1934. 585–591. NÉMETHY 1891. 7–14, 19–22. A teljes mű kritikai kiadása rövid bevezető tanulmánnyal és angol fordítással: Dicta Catonis. IN: DUFF 1934. II. 583–639. Ennél még alaposabb a magyarországi kritikai kiadás: NÉMETHY 1895. A legelső magyarországi kiadás: Catonis Disticha moralia. Brassó, 1539. RMK II. 19. RMNy 31. A két említett magyar nyelvű kiadás: Libellvs elegantissimus, qui inscribitur Cato De praeceptis vitae communis. Az az, Igen szep kő̃nyueczke, mely neueztetik Catonak, ki tanit ez kő̃ző̃nseges eletben kinekkinek eletit es erkő̃lczet hogy hogy kellyen eszessen szabni es hordozni. Debrecen, 1591. RMK I. 239. = RMK II. 216. RMNy 659. és Libellvs elegantissimus, qui inscribitur Cato, de præceptis vitæ communis. Az az, Igen szep kő̃nyvetske, mely neveztetik Catonak: ki tanit ez kő̃ző̃nseges eletben kinek-kinek eletit es erkő̃lcset, hogy-hogy kellyen eſzeſſen ſzabni es hordozni. Debrecen, 1597. RMK I. 289. = RMK II. 269. RMNy 799. Az egyetlen fennmaradt példány hiányos, az I. könyvnél megszakad. Az 1591-es debreceni kiadás facsimiléje: BITSKEY 2007. [97–138]. A XVII. században újabb 11 magyar nyelvű kiadás született. RMK I. 504. = RMK II. 401. = RMNy 1224. RMK I. 693. = RMK II. 539. = RMNy 1770. RMK I. 950. = RMK II. 940. = RMNy 2878. RMK I. 1077. = RMK II. 1157. = RMNy 3488. RMK I. 1137. = RMK II. 1297. RMK I. 1172. = RMK II. 1350. RMK I. 1367. = RMK II. 1631. RMK I. 1445. = RMK II. 1733. RMK II. 928. = RMNy 2837. RMK II. 1089. = RMNy 3319. RMK száma nincs, RMNy 1497.

[71] NÉMETHY 1895. 27 (24. sz.). *Quicquid* helyett *quidquid*. DUFF 1934. 608 (24. sz.). Angol fordítása: *Ills, as they come, prepare to undergo: What we've foreseen deals us a lighter blow.* Uo. 609. CAPALDO 1984. 40. KOCHER L 428. CRESCINI 1917. 1215. Az 1486-os antwerpeni kiadásban a magyarázatban szerepel a Nagy Szent Gergelyre visszavezethető szólásmondás is: *Iacula praevisa minus feriunt.* Catho moralissimus cum elegantissimo commento. Antwerpen 1486. CVv. Juan de SOLÓRZANO Pereira: Emblemata centum regio politica. [Madrid,] 1653. Emblema XLIV. Sinistri casus ferendi et corrigendi. 336–345. A latin mondást a 345. oldalon idézi. Lásd a 189. sz. jegyzetet!

Viel minder ſchadet das, was wir vorher geſehen.

Ziet gy kwaadt te gemoet, gedenk, het moet geſchiên:
Ons hindert minder wat men eerſt al heeft voorzien.

Prévoïez tous les Maux, qui peuvent vous ſurprendre:
Ils nuiſent beaucoup moins, à qui ſçait les attendre.[72]

Végül lássunk pár magyar verziót is! Először egy XVII. század első feléből való magyar és német fordítás:

Io elővе [idején] **meg nézzed, hogy az mely eſetek rejád következnek, azokat el kellyen ßenvedned:**
Mert könnyebben ſęrt az meg, az mit jo elővе meg látandaß.

Sihe zuvor die fälle, welche folgen vnd zu dulden ſeyn:
Den weniger das ſchadet, was du zuvor geſehen haſt.[73]

Lássunk egy másikat másfél évszázaddal későbbről, a XVIII. század második feléből is!

Előre meg-láſſad, a' mit kell ſzenvedned,
Könnyebben el-lehet minden eket tűrned,
Ha tudod, nem lehet azt el-kerűlhetned,
Vagy előbb vagy utóbb át kell rajta esned.[74]

Egy újabb fél évszázaddal későbbi magyar verzió:

A' rád várakozó balsorsot nézd ki előre:

[72] Dionysii Catonis Disticha flosculis poëticis et interpretationibus adornata variis. Amszterdam, 1759. 136.

[73] Libellvs elegantissimvs, qui inſcribitur Cato, de præceptis vitæ communis. Igen szép könyvetske, mely Catonak neveztetik, az közönſęges jó életnek oktatáſárol. Ein ſchön Büchlein, welches man Cato nennet, von der unterweiſung gemeines lebens. Kolozsvár, 1639. RMK I. 693. = RMK II. 539. RMNy 1770. C3v. De ugyanez a magyar fordítás olvasható az 1591-es debreceni első magyar nyelvű kiadásban is. Könyvészeti adatait lásd a 70. sz. jegyzetben! B4r.

[74] A' jó erkölcsre oktató Kátónak versei. Ford. NAGY Lajos. Eger, 1772. B3v.

Mert könnyebben' eltűrjük, mit előre be láttunk.[75]

Végül a latin szöveg magyar kritikai kiadójának, Némethy Gézának műfordítása a XIX. század végéről:

Bármit rejt a jövő, készen légy tűrni te békén,
Nem sújt úgy a csapás, ha magunk is látjuk előre.[76]

b. Népnyelven

A következő lépésben vessünk egy pillantást a fenti igazságot általánosságban rögzítő népnyelvi szólásmondásokra is! Közülük kettő jelenik meg klaszszikus szerzők műveiben.

Antiveduta piaga assai men duole. Ez a toszkán közmondás feltűnik **Francesco Petrarca** (1304–1374) itáliai költő *Triomfi* (Triumphi; Diadalmenetek) című versgyűjteményében, a *Trionfo del Tempo* (Triumphus temporis; Az idő diadalmenete) című költeményben:

Veggio la fuga del mio viver presta,
Anzi di tutti; è nel fuggir del sole
La ruina del mondo manifesta,
Or vi riconfortate in vostre fole,
Giovani, e misurate il tempo largo;
Che piaga antiveduta assai men dole.[77]

Mindez Hárs Ernő magyar fordításában:

Látom, életem mennyire mulandó,
mint másé is, ahogy a nap futása

[75] Dionysii Catonis Disticha moralia versibus totidem Hungaricis comprehensa in usum studiosae juventutis Hungaricae edita. Dionisius Cato erköltsi páros versei ugyan annyi számú 's mértékű magyar versekbe foglalva a' tanuló magyar ifjúság' számára. Pest, 1834. 9.

[76] NÉMETHY 1891. 66 (24. sz.).

[77] Le rime del Petrarca con brevi annotazioni. Ed. MOLINI, Giuseppe. Firenze, 1822. 319 (67–72. sor). Az 1513-as szövegkiadásban: ***Ma** piaga antiveduta assai men dole*. Triomphi di Meser Francesco Petrarcha con la loro optima spositione. Velence, 1513. 164v. TASSONI 1609. 552. GIUSTI 1853. 6. FINOTTI, Fabio: Az emlékezet költeménye: Triumphi. IN: Petrarca. Kalauz az életműhöz. Szerk. Kirkham, Victoria–Maggi, Armando. Bp., 2018. 87–105.

jelzi, örökké a világ se tartó.
Fiatalok, térjetek valahára
észhez, vegyétek számba az időtök!
A felismert bajnak kisebb a kára.[78]

Csak érdekességképpen említjük meg, hogy Petrarca egyik újkori kommentátora, **Alessandro Tassoni** (1565–1635) itáliai író, költő, irodalomkritikus ehhez a sorhoz hozzáfűzte: a közmondás állítása hamis abban az esetben, ha a test fájdalmaira értjük. Érvelésében **Aphrodisziaszi Alexandrosz** (Alexander Aphrodisiensis; II–III. század) ókori görög filozófus *Problemata* címet viselő, különféle természettudományos jelenségeket értelmezni próbáló egyik írására hivatkozik.[79] A hivatkozott mű eredetileg görög nyelven készült, nyomtatásban először 1540-ben jelent meg,[80] majd többen is latinra fordították. Közülük talán leghíresebb **Angelo Poliziano** (Angelus Politianus; 1454–1494) olasz, latin és görög nyelven író tudós polihisztor, költő, fordító és drámaíró volt. Az ő fordítása először 1498-ban jelent meg Velencében, ezt a XVIII. századig több mint 40 kiadás követte.[81] A Tassoni által hivatkozott rész a 77. probléma, ami azzal a kérdéssel foglalkozik, vajon miért van az, hogy akit váratlanul és hirtelen vakítottak meg, kisebb fájdalmat érez, mint aki előre készült erre a műveletre.[82]

Hombre apercebido, **medio combatido**. A mondás három klasszikus spanyol középkori–koraújkori műben is megjelenik.[83]

[78] PETRARCA, Francesco: Diadalmenetek. Triumphi. Ford. Hárs Ernő. Bp., 2007. (Eötvös Klasszikusok 84.) 98–99 (67–72. sor).

[79] TASSONI 1609. 553.

[80] Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως Ἰατρικὰ ἀπορήματα καὶ φυσικὰ προβλήματα. Párizs, 1541.

[81] CRANZ, Ferdinand Edward: Alexander Aphrodisiensis. IN: Catalogus translationum et commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries. I–XI. Ed. Kristeller, Paul Oskar–Cranz, Ferdinand Edward–Brown, Virginia–Dinkova-Bruun, Greti. Washington, 1960–2016. I. 77–135. Különösen: 78–84, 126, 132–134.

[82] „Cur qui repente atque inviti excaecantur, minus cruciatur, quam qui per electionem excaecantur?" Alexandri Aphrodisei super nonnullis physicis dubitationibus solutionum liber ab Angelo Politiano in Latinum conversus. (Alexandri Problemata) IN: Opera omnia Angeli Politiani. Ed. MANUTIUS, Aldus. Velence, 1498. T IVr–X VIIv. A 77. probléma: V IIv. Alexandri Aphrodisaei super Quaestionibus nonnullis physicis solutionum liber Angelo Politiano interprete. IN: Aristotelis aliorumque problemata, cui de novo accessere Iulii Caesaris Scaligeri Problemata Gelliana. Ed. JANSSONIUS, Johannes. Amszterdam, 1643. 186–264. A 77. probléma: 222.

[83] CANTERA ORTIZ DE URBINA, Jesús–SEVILLA MUÑOZ, Julia–SEVILLA MUÑOZ, Manuel: Refranes, otras paremias y fraseologismos en Don Quijote de la Mancha. Ed. Mieder, Wolfgang. Burlington, 2005. (Supplement Series of Proverbium Yearbook of International Scholarship 17.) 80–81.

Időrendben először a *Celestina*, **Fernando de Rojas** (1470 körül–1541) 1499-ben kiadott, párbeszédes formába rendezett műve, melyet a spanyol „Rómeó és Júliá"-nak is tartanak, hozza ezt a spanyol szólásmondást az egyik főszereplő, Calisto szájába adva. Ő akkor emlegeti, amikor indulni készül szolgáival, Parmenóval és Sempronióval együtt szerelméhez, Melibeához, és utasítja őket, hogy öltözzenek fegyverbe: „Descuelga, Parmeno, mis corazas y armaos vosotros, y asi iremos a buen recaudo, porque como dicen: **el hombre apercibido, medio combatido**."[84] Magyarra Károlyi Sándor és Szőnyi Ferenc a következőképpen fordította: „Akaszd le a vértemet, Parmeno, és ti is öltözzetek fegyverbe, annak utána pedig nyugodtan indulhatunk, mivel, **mint mondják: jó felkészülés fél győzelem**."[85]

Másodszor a Celestina folytatásának is tartott *Lozana andaluza* (A buja andalúz hölgy), **Francisco Delicado** (1480 körül–1535 körül) spanyol író művében fordul elő a fenti mondás, a buja hölgy említi Lipari szigetén Rampin nevű egykori szolgájával folytatott dialógusa során.[86] Magyar fordításáról nem tudunk (a műnek pusztán gasztronómiai vonatkozásait aknázták ki).[87]

---

[84] XII. felvonás. A Comedia… címet viselő első kiadásokban (1499–1501) még Parmeno mondja, és ebben a formában szerepel: *Bien apercebido, seras medio combatido.* [ROJAS, Fernando de:] Comedia de Calisto y Melibea. Burgos, 1499. iVIIv. A Tragicomedia… címet viselő első kiadásokban már a fentebb idézett módon szerepel, és Calisto mondja. A legelsőben: [ROJAS, Fernando de:] Tragicomedia de Calisto y Melibea. [Sevilla,] 1502. OIIv. Egy XVI. század végi kiadásban: [ROJAS, Fernando de:] Celestina. Tragicomedia de Calisto y Melibea. Antwerpen, 1599. 206. Egy XIX. század közepi kiadásban: [ROJAS, Fernando de:] La Celestina, ó tragicomedia de Calisto y Melibea. Madrid, 1835. 245. Két XX. századi kiadásban: ROJAS, Fernando de: Celestina. Ed. Cejador y Frauca, Julio. Madrid, 1913. (Clasicos castellanos) 83. ROJAS, Fernando de: La Celestina. Tragicomedia de Calixto y Melibea. Madrid, 1974[13]. 99. A mű egy részének kritikai kiadása, csak interneten érhető el: BOTTA, Patrizia: Edizione critica de La Celestina di Ferdinando de Rojas (dall'Atto VIII° alla fine). A XII. felvonás internetes lelőhelye: http://rmcisadu.let.uniroma1.it/celestina/12-a.PDF Az érintett mondat: 5. old., hozzá tartozik a 34. sz. jegyzet. Szakirodalom: CANET, José Luis: Introducción a la *Comedia de Calisto y Melibea* y *Tragicomedia de Calisto y Melibea (La Celestina).* Valencia, 2020.

[85] ROJAS, Fernando de: Celestina. Calisto és Melibea tragikomédiája. Ford. Károlyi Sándor, Szőnyi Ferenc. Bp., 1979. 236.

[86] 66. jelenet. Első kiadása: [DELICADO, Francisco:] Retrato de la Loçana Andaluza. Velence, 1528. NIIIv. XIX. század végi kiadása: DELICADO, Francisco: Retrato de la Lozana Andaluza. Madrid, 1871. (Colección de libros españoles raros ó curiosos 1.) 327. Szakirodalom: MANZELLA–FRONTINI, Gesualdo: La lozana andaluza. Catania, 1910. Magyarul a mű címe *A buja andalúz hölgy portréja* lenne.

[87] A «La lozana andaluza» gasztronómiája. https://iwhu.waykun.com/articles/gasztronomia-a-buja-andaluz.html

Végül **Miguel de Cervantes Saavedra** (1547–1616) spanyol drámaíró XVII. század eleji regényének főszereplője, Don Quijote említi a Zöld Lovaghoz intézett beszédében, mihelyt oroszlános kalandját megelőzően megpillantja a feléjük közeledő, oroszlánokat szállító kocsit.[88] Az angol nyelvű kiadásban ezt angol megfelelőjével adják vissza: **Forewarned is forearmed!**[89] Győry Vilmos teljes magyar nyelvű fordítása egy érdekes, bár az eredeti jelentésétől erősen eltérő megoldást hoz: **Vigyázz, hogy ne hibázz!**[90]

II. NYÍL VAGY DÁRDA KÉPÉT HASZNÁLÓ ROKON KÖZMONDÁSOK

1. Latin

Most pedig szűkítsük a kört a fenti mondások közül azokra, melyek mondandójuk kifejtésekor átvitt értelemben a nyíl vagy a dárda képét[91] használják, hiszen ezt teszi a pápai kollégium törvénykönyvének említett mondata is. Lássuk először a latin nyelvű közmondásokat!

> Praevisa minus laedere tela solent.[92] *(Az előre látott nyílvesszők kevésbé szoktak sérteni.)*

[88] II. rész, XVII. fejezet. Az első kiadásban: CERVANTES Saavedra, Miguel de: Segunda parte del ingenioso cavallero Don Quixote de la Mancha. Madrid, 1615. 59v. Egy XVIII. század végi kiadásban: CERVANTES, Saavedra, Miguel de: El ingenioso hidalgo Don Quixote de la Mancha. I–IV. Madrid, 1780. III. 136.

[89] CERVANTES, Saavedra, Miguel de: The Ingenious Gentleman Don Quixote de la Mancha. I–V. London, 1888. IV. 187. Lásd a 12. sz. jegyzetet!

[90] CERVANTES, Saavedra, Miguel de: Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha. Ford. Győry Vilmos. I–IV. Bp. 1900². (Klasszikus regénytár. Új sorozat.) III. 143. A későbbi kiadások mind csak válogatások, melyekből ez a fejezet hiányzik, vagy csak rövidített szöveggel olvasható, ez a szólásmondás egyikben sem szerepel. Pl. CERVANTES, Saavedra, Miguel de: Don Quijote. Ford., átdolg. Radnóti Miklós. [Bp.,] 1992. A XVII. fejezet története hiányzik. CERVANTES, Saavedra, Miguel de: Don Quijote. Ford. Győry Vilmos, átdolg. Benyhe János. [Bp.,] 1994. 199–201. A II. rész XVI–XXII. fejezetei csak rövidítve, összefoglalva hozzák az ezekben előforduló történeteket.

[91] **Telum** = hajítófegyver, nyíl, dárda (Pápai Páriz); nyíl, kopja, dárda (Burján); távoli harcra való fegyver (↔ arma); nyíl, kopja, még: kard, tőr, bárd (Finály); fegyver, kopja, dárda, tőr (Györkösy). Mi – követve a szakirodalmat – nyílnak fordítjuk. **Iaculum** = hajítódárda (Pápai Páriz); hajítódárda, kopja (Burján); hajítódárda, kelevész, kopja (Finály); vetőháló, hajítódárda (Györkösy). Mi – követve a szakirodalmat – dárdának fordítjuk.

[92] REZENDE 1955. 602. (5158. sz.) CAPALDO 1984. 40. KOCHER P 1729.

Praevisa minus tela nocere solent.[93] *(Az előre látott nyílvesszők kevésbé szoktak ártani.)*

Tela minus feriunt, cognita quae veniunt.[94] *(Azok a nyílvesszők kevésbé találnak el, melyek úgy érkeznek, hogy tudunk róluk.)*

Tela nocent levius visa venire prius.[95] *(Azok a nyílvesszők, amelyeket korábban láttunk felénk jönni, csak enyhébben ártanak.)*

Tela nocent levius visa volare prius.[96] *(Azok a nyílvesszők, amelyeket korábban láttunk felénk szállni, csak enyhébben ártanak.)*

Teli praevisa minus feriunt.[97] *(Az előre látott nyílvesszők kevésbé találnak el.)* – **régebbi magyar fordításai**: ***Az eleve meg latot nilak nem igen artalmaſok***.[98] ***Az előre látott nyílnak kisebb a sértése***.[99]

Tela praevisa minus nocent.[100] *(Az előre látott nyílvesszők kevésbé ártanak.)* – **régebbi magyar fordítása**: ***Az előre látott nyilak kevésbe sértenek***.[101]

Vitantur magis a personis spicula visa.[102] *(A személyek által látott nyílhegyek nagyobb mértékben elkerülnek.)*

---

[93] KOCHER P 1729. „*Nam provisa* (sic!) *minus tela nocere solent.*" FUMAGALLI 1921. 428 (1261. sz.).

[94] WERNER 1909. 172 (57b. sz.). SINGER 1995–2002. IV. 409.

[95] SINTES PROS 1967. 551. KOCHER T 223.

[96] WERNER 1912. 89 (S 41b. sz.). KLAPPER 1927. 36 (Proverbia Latina 605. sz.; *levius* helyett *lenius*!). GAAL 1930. 293 (1635. sz.). SINGER 1995–2002. IV. 409. KOCHER T 223.

[97] SCHREGER 1794. 83 (115. sz.). WEINREITER 1826. 116 (418. sz.). BREV. ADV. 1839. 174. KOCHER T 223. BL 2825. *You can also see this saying with iacula, darts, instead of tela.*

[98] Kecskeméti Alexis (Elekes) János valamikor 1609 és 1614 között elhangzott prédikációsorozata. Lásd a 211. és 213. sz. jegyzetet!

[99] „*Az efféle meggondolás, ha egészen el nem veszi is, enyhíti legalább a ránk ütő szerencsétlenségnek sulyát:* ***tela praevisa minus feriunt, az előre látott nyílnak kisebb a sértése***." Kászonújfalvi Szabó János (1767–1858) kolozsmonostori címzetes apát (1818–1858), erdélyi kanonok, kolozsvári plébános valamikor 1858 előtt, a Húsvét utáni 6. vasárnapon elhangzott prédikációja. Erdélyi katholikus hitszónok, vagyis egyházi beszédek gyűjteménye. Szerk. VESZELY Károly. I–II. Kolozsvár, 1863–1867. I. 161–166. Az idézett rész: 165.

[100] RUDOLPHUS 1692. A5r. KOCHER T 223.

[101] „*Igy éreznénk minden rajtunk keresztűl menő kedvetlen dolgok között annak igasságát.* ***Tela praevisa minus nocent, az előre látott nyilak kevésbe sértenek***." Báthory Gábor (1755–1842) református lelkész, dunamelléki püspök (1814–1842) 1816. január 14-én elmondott temetési beszéde Roffi Borbély Borbála felett. BÁTHORI Gábor: Emlékezet kövekkel megrakott temető kert… I–II. Pest, 1820–1821. II. 333–362. Az idézett rész: 336–337.

[102] ROBERT 1873. 42. WERNER 1909. 172 (57. sz. jegyzete). SINGER 1995–2002. IV. 409.

Vitantur melius spicula visa prius.[103] *(A korábban látott nyílhegyek jobban elkerülnek.)*

Vix aliquem poterit praevisa sagitta ferire.[104] *(Az előre látott nyíl aligha fog tudni valakit eltalálni.)*

Iacula praevisa minus feriunt.[105] *(Az előre látott dárdák kevésbé találnak el.)*

Iacula praevisa minus laedunt.[106] (*Az előre látott dárdák kevésbé sértenek.*)

Minus nocent iacula, quae praevidentur.[107] *(Azok a dárdák kevésbé ártanak, amelyeket előre látunk.)*

2. Népnyelvi:

Ugyanezeket a képeket használó német nyelvű közmondások:

Vorgesehen Pfeile kann man ausweichen.[108] *(Az előre látott nyilakat az ember el tudja kerülni.)*

Vorhergesehene Pfeile schaden weniger.[109] / Vorausgesehene Pfeile schaden weniger.[110] *(Az előre látható nyilak kevesebb kárt okoznak.)*

[103] ROBERT 1873. 42. WERNER 1909. 172 (57. sz. jegyzete). SINGER 1995–2002. IV. 409. KOCHER V 1222.

[104] WERNER 1912. 101 (V 69a. sz.). Der liber iocalis. IN: LEHMANN, Paul: Mitteilungen aus Handschriften. I–IX. München, 1929–1944. (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Abteilung.) V. 55–93. Az idézett mondás: 65 (179. sor). SINGER 1995–2002. IV. 410.

[105] SCARCELLA 1846. 77. BL 2825. KOCHER I 18.

[106] ROBERT 1873. 42. WERNER 1909. 172 (57. sz. jegyzete). SINGER 1995–2002. IV. 409.

[107] KOCHER M 1305.

[108] MIDDLEMORE 1889. 8.

[109] *„Ein altes lateinisches Sprichwort" – erwiderte er – lautet: Tela praevisa minus nocent – zu deutsch: Vorhergesehene Pfeile schaden weniger. …*" KAISER, Friedrich. Unter dem alten Erik und Kaiser Josef. Geschichtlicher roman. Bécs–Lopcse, 1874.

[110] GRAMMATIK 1829–1834. I. 111.

> Wenn man die Pfeile vorher siehet, kann man ihnen aus den Wegen gehen.[111] *(Ha az ember előre látja a nyilakat, el tudja kerülni őket.)*
>
> Ein schôz, daz man vor gesiht, Daz wirret lützel oder niht.[112] *(Ein Geschoss, das man vorher sieht, schadet wenig oder nicht. Egy lövés, amit az ember előre lát, kevésbé vagy egyáltalán nem sért.)*
>
> Vorwessen geschos vorwunden als deste wynger.[113] (*Vorausgewusste Geschosse verwunden um so weniger. Az előre ismert lövések annál kevésbé sebeznek meg.*)
>
> Wer vor besyt das geschos, der wirt diste mynner vorwundet.[114] *(Wer das Geschoss kommen sieht, wird um so weniger verletzt. Aki a lövést jönni látja, annál kevésbé fog megsebződni.)*

3. Ezen mondások hibás eredeztetései

Honnan jött az itt szereplő mondás helytelen ovidiusi eredeztetése? És ha nem tőle ered, vannak-e más, azonosítható irodalmi forrásai?

A dárda képét felhasználó mondások legrégebbi eredeztetése nem is Ovidiust, hanem a zsidóság nagy bölcsének tartott Salamon királyt nevezi meg szerzőként. Ezt először az itáliai **Jacopo della Lana** (1278 körül–1358 körül) itáliai irodalomkritikus tette meg, aki a XIV. század húszas éveiben Dante Isteni színjátékának szövegéhez először készített kommentárt. Ő a Paradicsom XVII. énekében elhangzó egyik tercinához fűzött pár mondatot, melyekben többek között Ibn Szína (latinosan Avicenna; 980–1037) arab filozófust is idézte, majd a mondás dárdás változatát emlegette, szerzőjeként Salamont nevezve meg.[115]

---

[111] Beyer's Bibliothek pädagogischer klassiker. Eine sammlung der bedeutendsten pädagogischen Schriften älterer un neuerer Zeit. Ed. MANN, Friedrich. Langensalza, 1885. 68. August Hermann Franckes wichtigste pädagogische Schriften. Ed. GANSEN, Johannes. Paderborn, 1891. 111.

[112] Vridankes Bescheidenheit. Ed. GRIMM, Wilhelm. Göttingen, 1834. 128 (20–21. sor). SINGER 1995–2002. IV. 410.

[113] KLAPPER 1927. 59 (Proverbia Fridanci 201. sz.). SINGER 1995–2002. IV. 410.

[114] KLAPPER 1927. 59 (Proverbia Fridanci 201. sz. lábjegyzete). SINGER 1995–2002. IV. 410.

[115] „…onde eziandìo Salomone disse: *Jaculum praevisum minus laedit.*" DANTE Alighieri: Incomincia la Commedia. Velence, 1477. A mű első nyomtatott kiadása, mely tartalmazza Jacopo della Lana kommentárjait is. Az érintett mondat a hh7r, a hozzá tartozó kommentár az ii2r oldalon olvasható. Comedia di Dante degli Allagherii col commento di Jacopo della Lana

A zsidó Salamon királynak tulajdonítja a Szentírás az *Énekek éneke*, a *Prédikátor* és a *Bölcsesség könyvé*nek szerzőségét, valamint a *Példabeszédek könyvé*nek egy részét és a *Zsoltárok könyvé*nek néhány darabját. Ezenfelül három apokrif irat is őt nevezi meg szerzőjének, melyek a *Salamon ódái,*[116] *Salamon zsoltárai*[117] és *Salamon végrendelete*[118] címet viselik. Ezek közül egyikben sem található a Lana által neki tulajdonított mondat.

A hamis információ azonban – ahogy az ilyenkor lenni szokott – ezután évszázadokon át újra és újra felbukkant. Bár a **Benvenuto Rambaldi da Imola** (1330–1388) itáliai történész, a bolognai egyetem professzora által az 1380-as évek végén írt újabb Dante-kommentár még nem kapta fel (ennek a mondatnak a magyarázatában más összefüggésben Arisztotelészt idézte),[119] de az **Alessandro Vellutello** (* 1473) itáliai író, költő és szövegkiadó által 200 évvel később, 1544-ben megjelentetett hasonló mű már igen: forrását nem említve újra hozta a Lana által idézett mondást Salamon király szerzőségét hangsúlyozva,[120] és ezt az információt vitte tovább **Bernardino Daniello** (?–1565) itáliai irodalmár, szövegkiadó 1568-ban kiadott Dante-kommentára is.[121] Újabb másfél évszázad kellett ahhoz, hogy ezt az állítást **Pompeo Venturi** (1693–1752) itáliai jezsuita, szónok, író és Dante-kommentátor megcáfolja.[122]

bolognese. Ed. SCARABELLI, Luciano. I–III. Bologna, 1866. (Collezione di opere inedite o rare dei primi tre secoli della lingua.) III. 273. HOLLANDER 2007. 467.

[116] The Odes and Psalms of Solomon. Ed. HARRIS, Rendel–MINGANA, Alphonse. I–II. Manchester–London–New York, 1916–1920.

[117] SZABÓ Xavér: Salamon zsoltárai. Bp., 2009. Lásd az előző jegyzetet is!

[118] Salamon testamentuma. Ford. STUROVICS Andrea. IN: Istenek, szentek, démonok Egyiptomban – Hellénisztikus és császárkori vallástörténeti szövegek. Szerk. Bugár István, Luft Ulrich. Bp., 2003. 355–391.

[119] Benevenutus de Imola: Comentus super Dantis Comœdiam. Ed. VERNON, Guilielmus Warren. I–V. Firenze, 1887. V. 187–188.

[120] „*PRevisa* cio è antiveduta *saetta VIen più lenta* nuoce meno, onde Salomone *Iaculum praevisum minus laedit.*" La comedia di Dante Aligieri con la nova espositione di Alessandro Vellutello. Velence, 1544. AZ IIIr.

[121] *Che saetta previsa vien più LENTA*, non dà tanto dolore; onde Ovidio: *Nam praevisa minus laedere tela solent*; Petrarca: *Che piaga antiveduta assai men duole*; Salamone: *Iaculum praevisum minus laedit.* DANIELLO da Lucca, Bernardino: Dante con l'esposizione. Velence, 1568. 605–606. HOLLANDER 2007. 467.

[122] „ …ma non Salomone, a cui da Daniello s'affibbia il detto di S. Greg. con un poco d'alterazione così: *Jaculum praevisum minus laedit."* Dante con una breve e sufficiente dichiarazione del senso letterale diversa in più luoghi da quella degli antichi comentatori. I–III. Lucca, 1732. III. 149–150. La divina commedia di Dante Alighieri col comento del Pompeo Venturi edizione conforme al testo cominiano del 1727. I–III. Firenze, 1819. III. 192. HOLLANDER 2007. 467.

De hogy visszatérjünk Ovidiushoz: őt Bernardino Daniello hozta képbe fent említett munkájában, mikor — bár pontos forrásmegjelölés nélkül — neki tulajdonította a szólásmondás nyílvesszős változatának szerzőségét.[123] Ezt a tévedést a leginkább Arisztoteléssel, ókori drámaírókkal és Petrarcával foglalkozó **Lodovico Castelvetro** (1505-1571) itáliai irodalomkritikus[124] és a már emlegetett Alessandro Tassoni Petrarca-kommentára,[125] sőt a dárdás mondás salamoni eredeztetésével ellentétben Venturi is átvette,[126] és az Isteni színjáték XIX. századi végi kritikai kiadásában még **Giovanni Andrea Scartazzini** (1837–1901) svájci-olasz irodalomtörténész és szövegkiadó sem cáfolta.[127] Ennek a szövegkiadásnak és kommentárnak a folyamatos javítását **Giuseppe Vandelli** (1865–1937) olasz filológus és irodalomkritikus vette kézbe a XX. század elején. Az 1903-as negyedik kiadásban ennél a tercinánál még változatlanul hagyta Scartazzini jegyzetét,[128] az 1920-as nyolcadikban már kételyeit hangoztatta,[129] végül az 1929-esben egyértelműen cáfolta Ovidius szerzőségét.[130]

Mindez leginkább **Vincenzo Crescini** (1857–1932) olasz filológusnak köszönhető, aki 1917-ben és 1918-ban több hosszabb-rövidebb tanulmányban foglalkozott ezzel a kérdéssel, végérvényesen cáfolta az ovidiusi szerzőséget, és egyértelműen feltárta a mondás valódi eredetét[131] (erre később visszatérünk).

[123] „ …onde Ovidio…" Lásd a 121. sz. jegyzetet! HOLLANDER 2007. 467.

[124] „Hora la sententia è d'Ovidio *Nam prævisa minus tela nocere solent*." CASTELVETRO 1582. III. 344–345 (hibásan 244–245!).

[125] „Simile a quello d'Ovidio: *Nam prævisa minus lædere tela solent…*" TASSONI 1609. 552.

[126] „E quel, che disse Ovidio: *Nam praevisa minus laedere tela solent…*" Lásd a 122. sz. jegyzetet! HOLLANDER 2007. 467.

[127] La divina commedia di Dante Alighieri. Riveduta nel testo e commentata da Giovanni Andrea SCARTAZZINI. I–III. Lipcse, 1874–1882. III. 457. Daniello kommentárját idézi.

[128] Dante Alighieri: La Divina commedia. Riveduta nel testo e commentata da Giovanni Andrea SCARTAZZINI. Quarta edizione novamente riveduta da G. VANDELLI. Milano, 1903. 865.

[129] „Ma che la sentenza sia d'Ovidio non è certo." La divina commedia commentata da G. A. SCARTAZZINI. Ottava edizione in gran parte rifusa da G. VANDELLI. Milano, 1920. 811.

[130] „Ma che il pentametro sia d'Ovidio è ormai dimostrato falso. La sentenza in esso contenuta si trova ripetuta in numerose scritture medievali…" La Divina Commedia col commento scartazziniano rifatto da Giuseppe VANDELLI. Nona edizione. Milano, 1929. 854. HOLLANDER 2007. 467. Itt jegyezzük meg, hogy egy másik Dante-kommentátor, Isidoro del Lungo, Vandelli kortársa pár évvel később latin közmondásnak titulálja az érintett mondatot. „Volgata sentenza dal latino: *nam praevisa minus laedere tela solent.*" La Divina Commedia commentata da Isidoro del LUNGO. I–III. Firenze, 1927–1936. III. 807.

[131] CRESCINI 1917. CRESCINI 1918. Mindkettőt ismerteti és hozzászól: PARODI, Ernesto Giacomo[: Cím nélkül.] = Bullettino della Società Dantesca Italiana 1918. 108–109. HOLLANDER 2007. 467.

Ennek ellenére a köztudatban a mondás nyílvesszős változatának ovidiusi szerzősége továbbra is makacsul továbbélt, és továbbél ma is. Ahogyan tanulmányunk elején már említettük, nemcsak a világhálón szembesülünk léptennyomon ezzel a vélekedéssel, hanem a közelmúlt közismert szólásmondásgyűjteményei is így hozzák.[132]

De vajon mire alapozta Daniello azt az állítását, hogy a nyílvesszős mondás Ovidiustól ered?

Publius Ovidius Naso (Kr. e. 43–Kr. u. 17) római költő *Heroides* (Epistulae heroidum, Hősnők levelei) című elégiakötetében, mely tizennégy mitológiai hősnő, valamint Szapphó szerelmes leveleit, emellett három mítikus szerelmespár levélváltásait tartalmazza, valóban található egy olyan szófordulat, mely valamelyest hasonlít a mondás egyik nyílvesszős változatához (*Tela praevisa minus nocent*).[133] A XVI. elégia Páris Helénához írt levele, ebben a következő olvasható:

> Finge tamen, si vis, ingens consurgere bellum:
> et mihi sunt vires, et mea **tela nocent**.[134]

Magyar műfordításokban:

> De tettesd, hogy vége harc lesz e dolognak,
> Bátor, de mérgitűl nem félek azoknak,
> Bennem is ereje vagyon a csontoknak,
> És én **fegyverim** is **árthatnak** másoknak.
> (Gyöngyösi István, 1670-es–1680-as évek)[135]

[132] Lásd a 2. sz. jelzetet!

[133] Lásd a 100. sz. jegyzetet!

[134] Publii Ovidii Nasonis Heroides. Ed. SEDLMAYER, Heinricus Stephanus. Bécs, 1886. 126 (XVI. ének, 353–354. sor).

[135] BADICS 1914–1937. I. 21 (141. versszak). A Lévai Névtelen 1570-ben írt szabad átdolgozása ezt a szóösszetételt nem fordítja. Lásd a 160. sz. jegyzetet!

Ámde, ha tetszik, tedd fel, hogy majd háboru támad,
van nekem is seregem s **fegyverem ölni** elég.[136]

Elképzelhető, hogy állítását Daniello erre a két szóra alapozta, azonban mégsem állja meg a helyét, hiszen a ***praevisa*** és a ***minus*** szó hiánya miatt maga a szólásmondás nem jelenik meg Ovidius szövegében.

Mind a dárdás, mind a nyílvesszős mondás különféle változatainak szerzőségére születtek még téves megoldások. Ezek nagy része a szólásmondást **Senecá**nak tulajdonítja.

Luis de Granada (Ludovicus Granatensis, 1504–1588) spanyol dominikánus szerzetes, teológus, író és prédikátor *Guía de pecadores* (A bűnösök útikalauza) című munkájában, mely először 1556-ban és 1557-ben jelent meg két kötetben, majd még a szerző életében több változatlan és bővített kiadása is napvilágot látott,[137] kétszer is idézi a dárdás mondás egyik változatát. A második esetben árulja el, hogy szerzőjének Senecát tartja.[138] Ezt a művet szintén még a szerző életében **Michael ab Isselt** (1530/1540–1597) holland katolikus pap, közéleti író latinra fordította, és 1587-ben Kölnben *Dux peccatorum* (A bűnösök útmutatója) címmel meg is jelentette. Ez és azt ezt követő többi latin nyelvű kiadás is változatlan formában hozza ezt a téves feltételezést.[139]

[136] XVI. ének, 353–354. sor. Ovidius: Hősnők levelei. Ford. MURAKÖZY Gyula. Bp., 1985. 103.

[137] POLVOROSA LÓPEZ, Tomás: Fr. Luis de Granada, traductor en la Guía de pecadores. IN: Los dominicos españoles e iberoamericanos y la traducción. Ed. Bueno García, Antonio. Albolote, 2018. 289–315. Közelebbről: 297, 300–302.

[138] Az egyik hely: *Y demas desto, quanto te sintieres naturalmente mas inclinado a ira, tanto deues estar mas aparejado a paciencia: preueniendo antes todas las maneras de agrade agrauios que te pueden succeder en qualquier negocio: porque* ***las saetas que de lexos se veen, menos hieren***. GRANADA, Luys de: Guia de Peccadores, en la qual se trata copiosamente de las grandes riquezas y hermosura de la Virtud… Salamanca, 1568. 314v–315r. *A másik hely: Delo qual sacara dos grandes prouechos. El primero, que lleuara mas ligeramente los trabajos, teniendo los desta manera preuenidos: porque* ***como dize Seneca, mas blanda suele ser la herida del golpe que se vee delexos***. Uo. 374v.

[139] Ezek a helyek latin fordításban: *Præterea cum sentis initia tentationis iræ debes confestim te præparare ad patientiam, pręvidens solerter omnia malorum genera, quæ in aliquo negotio poterunt oriri.* ***Iacula*** *siquidem* ***prævisa minus feriunt***. Dux peccatorum … Ludovici Granatensis… Opusculum valde pium in duos libros distributum. Ford. ISSELT, Michael ab. Köln, 1590. 79–80. *Ex eo enim duo emolumenta maxime capiet. Primum, quia quod ferendum est, non tam ingens esse videbitur, si prævideatur:* ***Iacula*** *enim* ***prævisa, teste Seneca, minus feriunt***. Uo. 206.

A német nyelvterületen keletkezett néhány XIX. század első feléből való latin nyelvkönyv viszont a szólásmondás egyik nyílvesszős változatát (*Tela praevisa minus nocent*) tulajdonítja Senecának.[140]

Gyanúnk szerint talán mindegyik esetben a *Marcia vigasztalása* című műben olvasható, általánosságban megfogalmazott mondásváltozat (*Quae multo ante praevisa sunt, languidius incurrunt*) ***praevisa*** szava lehetett az alapja ennek a hibás azonosításnak.[141]

Végül hadd említsük meg azt is, hogy a szólásmondás feltételezett szerzői között Ovidius és Seneca mellett egy harmadik ókori klasszikus is feltűnik. A *minus feriunt iacula, quae praevidentur*–mondást a már emlegetett Tassoni — szintén helytelenül — a nagy római szónok, író, filozófus és politikus **Marcus Tullius Cicerón**ak (Kr. e. 106–Kr. e. 43) tulajdonította. Cicero összes művének átfésülése azonban egyértelműen negatív eredményt hozott.[142]

4. Ezen mondások valós eredete

A ***dárdás változat*** helyes eredeztetésének közismertté tétele Pompeo Venturinak köszönhető. A Dantét magyarázó szakirodalomban először ő nevezte meg forrásműként **Nagy Szent Gergely** (540 körül–604) pápa, egyházi író

[140] *Tela praevisa minus nocent. (Senec.) Was man voraus sieht, davor kann man sich sicher stellen.* Kleines lateinisches Conversationslexicon, ein lexicographisches Handbuch der u˙blichen lateinischen Sprichwo˙rter, Sentenzen, Gnomen und Redensarten… Ed. PHILIPPI, Ferdinand. Drezda, 1825. 212. *Tela praevisa minus nocent. (Sen.)* GRAMMATIK 1829–1834. I. 11. *Tela praevisa minus nocent. (Sen.)* Ausführliche lateinische Grammatik zum Privatgebrauche für schüler der unteren und oberen Grammatikal-Classen an den österreichischen Gymnasien… Ed. SCHINNAGL, Maurus. Bécs, 1845. 194.

[141] Lásd a 49. sz. jegyzetet!

[142] „*Minus feriunt iacula, quæ prævidentur*. Diße Cicero." TASSONI 1609. 552. Cicerónál mindössze a „minus laedit" szókapcsolat fordult elő kétszer, de mindegyik esetben egészen más jelentésben és szövegösszefüggésben. „ … ideo quod omnia iudicia aut distrahendarum controversiarum aut puniendorum maleficiorum causa reperta sunt, quorum alterum levius est, propterea quod et *minus laedit* et persaepe disceptatore domestico diiudicatur, alterum est vehementissimum, quod et ad graviores res pertinet et non honorariam operam amici, sed severitatem iudicis ac vim requirit." CICERO, Marcus Tullius: Oratio pro Aulo Caecina. I. 6. IN: Marci Tullii Ciceronis Opera omnia in uno volumine comprehensa. Ed. NOBBE, Carolus Fridericus Augustus. Lipcse, 1850. 355. „Saepe aliqui testis aut non laedit aut *minus laedit*, nisi lacessatur; orat reus, urgent advocati, ut invehamur, ut male dicamus, denique ut interrogemus: non moveor, non obtempero, non satis facio; neque tamen ullam adsequor laudem; homines enim imperiti facilius quod stulte dixeris reprehendere quam quod sapienter tacueris laudare possunt." Uő: De oratore. II. könyv, 74. fejezet, 301. sor. Uo. 113.

evangéliumokat magyarázó homíliáit.[143] A 35. beszéd Lukács evangéliumának azt a részletét magyarázza, mely az Emberfia második eljöveteléről és annak előjeleiről szól (Lk 21,9–19). Ebben hangzik el a következő pár mondat is:

> Dominus ac Redemptor noster perituri mundi praecurrentia mala denuntiat, ut eo minus perturbent venientia, quo fuerint praescita. **Minus enim iacula feriunt quae praevidentur**; et nos tolerabilius mundi mala suscipimus, si contra haec per praescientiae clypeum munimur.[144]
> *(Urunk és Megváltónk a világ leendő pusztulását megelőző csapásokat jelenti be, hogy annál kevésbé zavarjanak meg [minket] a bekövetkező dolgok, minél inkább előre ismertek lesznek.* ***Azok a dárdák ugyanis kevésbé találnak el, amelyeket előre látunk****, és a világ csapásait türelmesebben fogadjuk, ha ezek ellen az előretudás pajzsával védekezünk.)*

Az azonban korántsem igaz, hogy Venturi előtt senki nem volt tisztában a dárdás változat eredetével. Nagy Szent Gergelynek ezen mondatait keletkezésük után 1600 évvel később két alkalommal is idézi **Aquinói Szent Tamás** (1225–1274) egyháztanító, olasz teológus, skolasztikus filozófus, dominikánus szerzetes. Egyszer mindkét mondatot hozza változatlan formában a négy evangéliumhoz készített, később *Catena aurea* címmel emlegetett idézetgyűjteményében, melyben a nagy egyházatyák és szentírásmagyarázók kommentárjaiból válogatta össze a megfelelő mondatokat az egyes evangéliumi versekhez,[145] másodszor pedig csak a második mondatot némileg megváltoztatott formában a *Summa theologiae* (A teológia foglalata) címet viselő monumentális teológiai

[143] Lásd a 122. sz. jegyzetet!

[144] Gregorius papa I.: Homilia XL in evangelia. II. könyv XXXV. 1. IN: Patrologiae cursus completus. Series Latina. Ed. MIGNE, Jacques Paul. LXXVI. Párizs, 1857. 1259. Angol fordítása: „Javelins harm less if they are foreseen; and we can better tolerate the evil of the world if we take on us the shield of foreknowledge." RAPISARDA 2014. 26–27. A magyar szöveg a saját fordításunk. CRESCINI 1917. 1216. CRESCINI 1918. 193. HOLLANDER 2007. 467–468. A mondást hozza még: CAPALDO 1984. 40. KOCHER M 1299.

[145] Ez a később *Catena aurea* névre keresztelt mű. THOMAS de Aquino: Glosa continua super quatuor evangelistas. Nürnberg, 1475. ad Lk 21, 9–11 [oldalszám nélkül]. THOMAS de Aquino: Opus aureum super quatuor evangelia. Velence, 1493. 224v.

munkájában.[146] Mintegy nyolcvan évvel később hasonlóképpen kétszer idézi **Nicole Oresme** (Nicolaus Oresmius; 1320/1325 körül–1383) francia teológus, filozófus, fizikus, csillagász és zenész, élete végén lisieux-i püspök is: egyszer latinul az 1349-ben keletkezett, *Tractatus contra astronomos iudicatos* címet viselő értekezésében, egyszer pedig franciául az 1356-ban írt *Le livre de divinacions* című művében.[147]

De Venturi művének megjelenése előtt mintegy 120 évvel **Juan de Cartagena** (1563–1618) spanyol teológus, a salamancai egyetem professzora, jezsuita, majd ferences szerzetes[148] is tisztában volt a szólásmondás általa idézett dárdás változatának szerzőségével. 1609-ben megjelent prédikációs kötetében ugyanis egyik szentbeszéde idézi a mondást, a mondathoz tartozó lapszéli jegyzetben pedig feltünteti forrását is.[149] (Művéről később részletesebben szólunk.)[150]

Hasonlóképpen járt el egy először 1631-ben megjelent prédikációs kötet szerzője, a szintén jezsuita lelki író és szónok, a német **Matthias Faber** (1587–1653) is: ő ráadásul szóról szóra idézte is Gergely pápa mondatait, sőt forráshelyét is megnevezte.[151]

A szólásmondás eredetét ismerte a ranshofeni ágostonrendi kolostor apátja vagy prépostja, **Benno Meier** is: a müncheni születésű rendtárs, **Valerius Gnädler** ágostonos kanonok haláláról tudósító, 1685. május 1-én kelt gyászjelentést ugyanis ezzel a szólással indítja, hivatkozva szerzőjére is.[152]

---

[146] II/II. rész, CXXIII. kérdés, 9. szakasz. „ … ut Gregorius dicit in quadam homilia, *iacula quae praevidentur minus feriunt, et nos mala mundi facilius ferimus, si contra ea clipeo praescientiae praemunimur*." AQUINAS 1886–1887. III. 840. CRESCINI 1917. 1218. CAPALDO 1984. 41.

[147] RAPISARDA 2014. 27. Lásd még: COOPLAND, George William: Nicholas Oresme's *Livre de Divinacion*. = Monist 1927/4. 578–600. RAPISARDA, Stefano: From the *Tractatus contra astronomos iudiciarios* (1349) to the *Livre de divinacions* (1356): Nicole Oresme Lost in Translation. IN: El saber i les llengües vernacles a l'època de Llull i Eiximenis. Estudis icrea sobre varnacularització. Knowledge and Vernacular Languages in the Age of Llull and Eiximenis. Icrea studies on Vernacularization. Ed. Alberni, Anna–Badia, Lola–Cifuentes, Lluís–Fidora, Alexander. Barcelona, 2012. 231–255.

[148] VENGCO, Sabino Azurin: Juan de Cartagena O.F.M. (1563–1618): The Mariology of his Homiliae Catholicae and its Baroque Scripturism. St Bonaventure, 1978. (Franciscan Institute Publications. Theology Series 8.)

[149] „Admonet ante pœnam, quia **iacula prævisa minus feriunt**, et ut tempus peccatori concedat, quo ærumnis et calamitatibus sibi imminentibus occurrat." A mondat mellett a lap szélén: „*S. Greg.*" CARTAGENA 1609. 102.

[150] Lásd a 180. sz. jegyzetet!

[151] Lásd a 184. sz. jegyzetet!

[152] „Si **prævisa minus feriunt iacula**, **contestante** id supra vulgus **magno Gregorio**, colendissimi domini confœderati…" Sammlung von bayerischen Roteln, und der mit den bayerischen

Ezek ismeretében érdekesnek tűnik, hogy Danténak nemcsak XIV–XV. (Lana, Vellutello), hanem XVI. századi kommentátorai (Daniello) sem voltak tisztában a dárdás mondás helyes eredeztetésével. Úgy látszik, a teológiával, egyháztörténettel behatóbban foglalkozó klerikusok képzésébe jobban belefért az egyházatyák tanulmányozása, míg a költészet világában és az irodalom egyéb berkeiben működő világiak kevésbé voltak járatosak ezen a területen.

A ***nyilas változat*** valódi szerzőségének tisztázása, mint már említettük, Vincenzo Crescini érdeme: ő *A fecske és a madarak* című ezópusi mesében találta meg a forrását. A mese sokszoros áttétellel nyerte el a középkorban olvasott és máig ránk maradt formáját: **Aiszóposz** (Aesopus) görög nyelvű prózai műve első lépcsőben valamikor a VI–X. század között lett latinra fordítva, majd verses formába, disztichonokba 1175 körül **Angliai Valter** (Gualterus Anglicus, Walter of England) ültette át.[153] Az ő gyűjteménye szerinti 20. számú mese a következő:

DE HIRUNDINE ET AVIBUS
(De yrundine et lino)

Ut linum pariat de lini semine, semen
Nutrit humus, sed aves tangit hirundo metu:
„Hic ager, hoc semen nobis mala vincla minatur;
Vellite pro nostris semina sparsa malis."
Turba fugit sanos monitus vanosque timores
Arguit; exit humo semen et herba viret.
Rursus hirundo monet instare pericula; rident
Rursus aves. Hominem placat hirundo sibi
Cumque viris habitans cantu blanditur amico:
Nam previsa minus ledere tela solent.
Iam metitur linum, iam fiunt retia, iam vir
Fallit aves, iam se conscia culpat avis.
Utile consilium qui spernit, inutile sumit;
Qui nimis est tutus, retis iure subit.[154]

Klöstern Conföderirten aus Österreich, Schwaben, … . II. München, Bayerische Staatsbibliothek. Res/2 Bavar. 980/2. 244.

[153] HERVIEUX 1893–1899. I. 472–668. CRESCINI 1918. HOLLANDER 2007. 467.

[154] Mythologia Aesopica, in qua Aesopi fabulae Graecolatinae CCXCVII, quarum CXXXVI primum prodeunt. Ed. NEVELETUS, Isaac Nicolaus. Frankfurt, 1610. 500. A kiadó neve alapján

Vajon hogyan fordították magyarra a verses mesében szereplő nyilas szólásmondást? Egy korai, XVI. század közepi prózai magyar változat így szól **Pesti Gábor** fordításában:

Az fechkekrewl

> Mykoron az leen magot kezdettek wolna wtnij, a fechke kezde mondanij a tewb madaraknak, hogij el hordanak a magot, mert abbol lenne az leen, kijbewl oztan nekijk meg fogaſokkra valo zerzamot chijnalnanak. Amazok meg neuetek mijnd bolondot. A fechke, mijkor a leen meg eert wolna, el hagija a madarakat, ees kezde az emberek hazaba laknij. Annak utanna az lenbewl a tewb madaraknak halot ees tewrt chijnalanak, ees kezdek ewket azokkal fogdoſnij.
>
> **Ertelme**
>
> Vannak, kijknek mijkor io tanachot adnak, mijert hogij bolondok, tewle meg fwtannak, ees ezwtan az karba torkijglan maradnak.[155]

Sajnos ebből a fordításból éppen a mondás magyarítása maradt ki. Ugyanez történt egy XIX. század közepi magyar verses fordításban is.

12. FECSKE S MADARAK

> Hogy a madarak egy helyen leszáltanak,
> Földébe egy embert lent vetni láttanak.
> A fecske értesült, hogy semmibe veszik
> Azok ezt; együve hiván hát szólt nekik:

emlegették egyesek a mese szerzőjét *Anonymus Neveleti* névvel is. PHAEDRUS 1813. 152–153 (Anonymus Neveleti XX. [21.] sz.). HERVIEUX 1893–1899. II. 325. CRESCINI 1918. FUMAGALLI 1921. 428 (1261. sz.). SINGER 1995–2002. IV. 409.

[155] Aesopi Phrygis fabulae Gabriele Pesthino interprete. Esopus fabulaij, mellijeket mastan wijonnan magijar nijelwre forditot Pesthi Gabriel. Bécs, 1536. RMK I. 7. RMNy 17. 16r–v. Ezt a mesét – szintén prózában – sokkal bővebb formában fejti ki a harminc évvel később megjelent Heltai Gáspár-féle mesekönyv. Szaz fabvla, mellyeket Esopvsból és egyęb v̊nnen egybe gyv̊tet… Heltai Gáspár. Kolozsvár, 1566. RMK I. 59. RMNy 219. XVII. FABVLA. A Fetskęrv̊l és egyęb Madarakról. 52v–56v.

Innen mindnyájunkra veszély keletkezik
A len felnőttekor. — Kineveték egyig
A madarak. Mihelyt sarjadzott a növény,
A fecske ujra szólt: nyomunkban a veszély!
Jertek, tépjük ki ez ártalmas gyenge lent,
Nehogy belőle, majd ha megnő, tőröket
Készítsen az ember, s megfogjon művivel. —
A fecske szavait nevetés váltja fel;
S a bölcs tanácsot a madarak megvetik
Botorúl. A szemes madár őrizkedik,
S az emberhez vonúl, hogy biztos helyre be-
Függessze fészkit a gerendák enyhibe.
A mely madár ezen jó intést megveté,
Lenhálóval fogják meg s abba vesz belé.[156]

Egyedül egy XVIII. századi prózai fordítás tanulságlevonásának végén szerepel valamiféle szólásmondás-féle, de ennek nincs köze a mi mondásunk nyilas változatához: **„Nem az eset után, mert már késő oſztán, de elötte légy okos!”**[157]

Vajon a dárdás mondás hogyan alakult át Angliai Walter művében nyílvesszőssé? Ez a kérdés több újabbat is felvet. Ismerte a dárdás változatot? Ő változtatta nyílvesszőssé? Vagy csak a kollektív tudatban már többféle változatban kerengő szólásmondást rögzítette ebben a formában? Választ nyilván ezekre a kérdésekre ma már nem tudunk találni. Viszont feltételezhető, hogy akár az ő esetében, akár annak a korábbi elődnek az esetében, akinél ez a fordulat megtörtént, a dárdás változat nyílvesszősre cserélésében a korábban emlegetett ovidiusi szófordulat játszott szerepet.[158]

A nagy római költő műveit a Karoling-reneszánsz óta a középkor is ismerte, az 1100-as években pedig a legszívesebben olvasott ókori szerzők közé került, művei, leginkább a *Metamorphoses* (Átváltozások), a *Heroides* (Hősnők levelei) és az *Epistulae ex Ponto* (Levelek Pontuszból) című ciklusok tananyagként is

[156] Phaedrus, Augustus szabadosa Aesop nyomán s modorában irt meséi öt könyv- s függelékben. Ford. MOCSY Antal. Kecskemét, 1855. 113–114.

[157] Külömb külömb féle autoroknak Görög és Deák Nyelvből most újjra Magyar Nyelvre fordittatott meséik, mellyek rövid Szóval E'sopus' meséinek … mondattatnak. [Szerk. nélkül.] I–II. Kolozsvár, 1776–1777. XX. Mese. A' Fetskéröl és a' több Madarakról. I. 82–83.

[158] Lásd a 134. sz. jegyzetet!

szolgáltak,[159] tehát ismertségük a művelt rétegek esetében általánosnak mondható. A Heroides XVI–XVII. énekének (Páris és Helena levélváltása) fordításával, helyesebben szabad átdolgozásával az újkorban két magyar elbeszélő munka is készült, melyek a levelezést egyéb irodalmi források alapján a trójai háború előtörténetének elbeszélésébe illesztik: egyikük az 1570-ben keletkezett Lévai Névtelen széphistóriája, a másik pedig Gyöngyösi István valamikor az 1670-es vagy 80-as években készített heroida-fordítása.[160]

5. Ezen mondások felbukkanása különféle irodalmi, történelmi, teológiai vagy filozófiai alkotásokban

Visszatérve a dárda vagy a nyílvessző képét használó mondásokhoz: vajon az általánosan fogalmazó közmondások mintájára valamilyen formában ezek is felbukkannak különféle irodalmi művekben?

A válasz egyértelmű igen. Anélkül, hogy teljességre törekednénk, párat felvillantunk, a hangsúlyt a XVI. századot megelőző időszakra téve.

a. Latin

Először lássunk néhány korai példát a dárdás változatra!

Salisbury-i János (Johannes Sarisberiensis, John of Salisbury; 1115/20 körül–1180) angol író, teológus, diplomata, chartres-i püspök 1159-ben befejezett művében, melyet műfajilag politikatörténeti esszének vagy királytükörnek lehetne leginkább nevezni, többek között a következőket írja:

> Postremo antecedens promissio consequentis beneficii gratiam aut extinguit, aut minuit. **Et sicut iacula, quae praevidentur,**

[159] ILLÉS Kornél András: Abélard és Ovidius. Egy önironikus idézet a *Historia calamitatum*-ban. = Ókor 2020/2. 72–78. Különösen a 72–73. oldalon olvashatók.

[160] Mindkettő jelentőségét méltatja: POLGÁR Anikó: A Lévai Névtelen… Az Ovidius-fordítás fordítástörténeti jelentősége. = Irodalmi Szemle 2010/2. 67–74. A két forrás lelőhelye: Historia continens verissimam excidii Troiani causam, ipsum videlicet Helenae raptum per Paridem Troianum, cum finali utriusque exitu: non ita pridem idiomate Hungarico per Anonymum quendam ex scriptis poetae Nasonis causa voluptatis in rythmos diligenter coacta. Léva, 1570. IN: XVI. századbeli magyar költők művei. 1566–1577. Szerk. DÉZSI Lajos. (Régi Magyar Költők Tára VIII.) 135–168. BADICS 1914–1937. I. 3–46. Az utóbbi keletkezésének idejéről: BADICS Ferenc: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. Bp., 1912. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXII. 4.) 28–29.

> **feriunt minus, et quae omnino non praecaventur, magis ledunt**, ita et in beneficiis, quod ex promissione conceptum est, minus accipitur, et quod ex insperato provenit, gratius acceptatur.[161]
> *(Végül egy előzetes ígéret vagy törli, vagy csökkenti az azt követő szívesség iránti hálát. Ahogyan **a dárdák, amelyeket előre látnak, kevésbé találnak el, de azok, amelyek teljesen váratlanok, jobban sebeznek**, úgy a juttatások esetében is azt, amely egy ígéret eredménye, kevésbé szívesen fogadják, míg az, amelyet kérés nélkül adnak, nagyobb hálát ébreszt.)*[162]

Következő forrásunk húsz évvel későbbi. **André le Chapelain** (Andreas Capellanus) francia költő, aki a XII. század második felében VII. Lajos francia király lánya, Capet Mária champagne-i grófnő udvarában működött, az 1186–1190 között készült *De amore* (A szerelemről) című háromkötetes munkájában az ifjút készíti fel a szerelem művészetére. Ennek egyik párbeszédes részében egy nemes férfi ostromol szerelmével egy nemes nőt, és próbálja meggyőzni szándékai őszinteségéről. Ebben szerepelnek a következő mondatok:

> Mulier ait: Quaeso, ut mihi asseras, quae sint illae poenae, quae propter hoc imminere videntur, ut, quum praevisae fuerint, earum me minus valeant iacula laedere, quia **praevisa minus iacula ferire dicuntur**.
> Homo ait: Haec **a vobis a longe praevisa iacula vos minus ferire non possunt**, nisi praefatum curaveritis errorem deponere.[163]
> *A nő szól: Kérlek, mondjad el nekem, mik azok a kínok, amelyek rám várnak emiatt, mert ha előre láthatóak, kevésbé szenvedek*

[161] III. könyv, XI. fejezet. Egy XVI. század végi kiadás: Ioannes Saresberiensis: Policraticus, sive De nugis curiarum et vestigiis philosophorum libri octo. Leiden, 1595. 156. A kritikai kiadás: Ioannis Saresberiensis episcopi Carnotensis Policratici sive De nugis curialium et vestigiis philosophorum libri 8. Ed. WEBB, Clement Charles Julian. I–II. Oxford, 1909. 499b. 10–16. sor. I. 208. SINGER 1995–2002. IV. 409.

[162] Magyarul csak egy válogatás jelent meg, ami ezt a szövegrészt nem tartalmazza. John of Salisbury: Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól. Ford. Somfai Anna, Banyó Péter. Bp., 1999. (Mesteriskola) A fordítás a sajátunk.

[163] Andreae Capellani regii Francorum de amore libri tres. Ed. TROJEL, Emil. Koppenhága, 1892. I. könyv 220. fejezet. 88. CRESCINI 1918. 193. SINGER 1995–2002. IV. 409.

> *majd a csapásoktól.* ***Hiszen, mint mondják, kisebb sebet üt a dárda, ha várjuk jöttét****.*
> *A férfi szól:* ***Még ha messziről látná is közeledni ezeket a dárdákat, akkor sem ütnének be kisebb erővel,*** *hacsak ön nem igyekezne megtérni mondott tévedéséből.*[164]

Nagyjából ugyanebben az időben keletkezett harmadik említésre méltó forrásunk is. **Geoffroy d'Auxerre** (Gaufridus Claraevallensis; 1115/1120–XIII. század eleje) ciszterci szerzetes, Szent Bernát titkára és életrajzírója, majd Clairvaux apátja valamikor 1189 és 1194 között készítette el a Jelenések könyvéről szóló prédikációi végső szövegezését.[165] Ezekben kétszer is idézi a szólásmondás dárdás változatát. Először rögtön az első prédikációban, mely a Jelenések könyvének bevezető sorait[166] magyarázza:

> Nec prima tantum visio huius Apocalypsis, sed etiam reliquae ad utilitatem ecclesiae sanctae beato Iohanni divinitus sunt ostensae, futuris post ipsius excessum temporibus specialiter profuturae. Futuras enim non in suis tantum diebus persecutiones fidelium Domino revelante cognovit, et eodem praecipiente conscripsit, ut per eum plurimis innotescant et **praevisa iacula** perinde **minus laedant**.[167]
> *(És ennek a kinyilatkoztatásnak nemcsak az első látomása, de a többi is isteni sugallatból a szent egyház javára lett szent Jánosnak megmutatva, hogy majd különösen az ő halála utáni időkben annak hasznára legyen. Mert* [ő, János] *az Úr megvilágosítása révén nemcsak a saját napjaiban ismerte fel a hívők eljövendő üldöztetéseit, és ugyanannak* [az Úrnak] *a parancsára*

[164] Andreas Capellanus: A szerelemről. Ford. Rajnavölgyi Géza. Bp., 2012. 72. A kínok amiatt várnak a nőre, hogy visszautasítja a férfi szerelmét, ez az ő nagy tévedése, melyből a férfi szeretné kigyógyítani.

[165] GASTALDELLI 1970. 11–18, 47–51.

[166] Jézus Krisztus kinyilatkoztatása, amelyet azért adott neki az Isten, hogy szolgáinak megmutasson mindent, aminek csakhamar be kell következnie. Elküldte angyalát, így adta tudtul szolgájának, Jánosnak, aki tanúskodik Isten Igéjéről és Jézus Krisztus tanúságtételéről: mindenről, amit látott. Boldog, aki olvassa és aki hallgatja ezeket a prófétai szavakat, és meg is tartja, ami bennük meg van írva, mert az idő közel van. (Jel 1,1–3)

[167] Az I. prédikáció: GASTALDELLI 1970. 57–66. Az idézett rész az 58. oldalon olvasható.

> *lejegyezte, hogy általa sokaknak ismeretessé váljon, és így* ***az előre látott dárdák kevésbé sebezzenek****.)*

A szólásmondás másodszor a XI. prédikációban fordul elő, mely a hét kisázsiai gyülekezetnek szóló levél közül a szmirnai egyháznak címzettet magyarázza.[168]

> Quam miserum est sub tali principe militare, quod imitantes eum, qui sunt ex parte eius de synagoga Satanae, mereantur audire: »Ite maledicti in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius!«. Et quia non modo blasphemant, sed etiam persequuntur, ut **praevisa iacula minus laedant**, »nihil timeas eorum, quae passurus es« ait Dominus, haut dubium quin a Satana et synagoga eius.[169]
> *(Milyen nyomorult dolog egy ilyen fejedelem* [vezetése] *alatt harcolni, mivel akik őt utánozván, az ő oldalán a Sátán zsinagógájából vannak, megérdemlik, hogy azt hallják: »Gonosztevők, menjetek az örök tűzre, mely az ördögnek és angyalainak készült.«*[170] *És mivel nem csupán káromolnak, hanem üldöznek is, hogy* ***az előre látott dárdák kevésbé sebezzenek****, azt mondja az Úr: »Ne félj azoktól a dolgoktól, amiket el fogsz szenvedni!«,*[171] *kétségtelen, hogy a Sátántól és az ő zsinagógájától.)*

Negyedik forrásunk már a XII. és XIII. század fordulóján született. Vince mester, vagyis **Kadłubek Boldog Vince** (Wincenty Kadłubek; 1161–1223) krakkói püspök, lengyel történetíró 1190–1203 között állította össze a hazája történetét elbeszélő krónikáját, mely a *Chronica seu originale regum et principum Poloniae* (Lengyelország királyainak és hercegeinek krónikája vagy eredete),

[168] „A szmirnai egyház angyalának ezt írd: Ezt mondja az első és utolsó, aki halott volt, de életre kelt: Tudok szorongattatásodról, arról, hogy szegény vagy, de valójában mégis gazdag. Tudom, hogy gyaláznak, akik zsidónak vallják magukat, noha nem azok, hanem a sátán zsinagógája. Ne félj a rád váró szenvedésektől! Az ördög néhányotokat fogságba vet, hogy próbára tegyen benneteket. Megpróbáltatásotok tíz napig tart. Légy hű mindhalálig, és neked adom az élet koszorúját.” (Jel 2,8–10)

[169] A XI. prédikáció: GASTALDELLI 1970. 143–156. Az idézett rész a 152. oldalon olvasható.

[170] Mt 25,41.

[171] Jel 2,10a.

vagy röviden a *Chronica Poloniae* (Lengyel krónika) címet viseli. A mű először 1612-ben jelent meg nyomtatásban.[172]

A krónika II. könyvének végén az I. (Herman) Ulászló 1102-es halálát követő testvérharcokról olvashatunk: az idősebbik és a fiatalabbik fiú, Zbigniew és (a későbbi III., Ferdeszájú) Boleszló vív küzdelmet egymással a hatalomért. Vince mester ezt a konfliktussorozatot egy általa kitalált bírósági perrel zárja le, ezzel fejeződik be a II. kötet is.[173] A szólásmondás dárdás változatát Zbigniew hosszas védőbeszédében olvashatjuk.

> Aut certe dissimulari debuit praescitus hostium incursus, aut detegi. […] Si detegi, quam officiosissime hostes antecurri, ne insuspicatus hostis irremediabilem vulneris iacturam infligeret: **praevisa** enim **iacula minus feriunt**.[174]
> *(Az ellenség várható támadását vagy egyértelműen figyelmen kívül kellett hagyni, vagy fel kellett fedni.* […] *Ha felfedni, akkor az ellenséget a lehető legmegfelelőbben* [kellett] *megelőzni, nehogy a gyanútlan ellenség orvosolhatatlan sebződést ejtsen,* ***az előre látott dárdák*** *ugyanis* ***kevésbé találnak el****.)*

Már a XIII. század elejéről való ötödik forrásunk. **Caesarius** ciszterci szerzetes, a Bonn melletti **Heisterbach** monostorának novíciusmestere, majd perjele (1180 körül–1240 körül) *Csodás történetek* (Dialogus miraculorum) című példázatgyűjteményét 1212–1223 között állította össze, ez a szerzetességre készülő novíciusok között korának egyik legnépszerűbb olvasmánya volt.[175] A mű ötödik része a démonokkal kapcsolatos tanulságos történeteket gyűjtött össze. Ennek második fejezete egy bizonyos Henrik vitézről szól, aki a prümi apát

[172] BIELOWSKI et al. 1863–1894. II. 246.

[173] GÜTTNER-SPORZYŃSKI, Darius von: Bishop Vincentius of Cracow and his Chronica Polonorum. IN: Writing History in Medieval Poland: Bishop Vincentius of Cracow and the Chronica Polonorum. Ed. Güttner-Sporzyński, Darius von. Turnhout, 2017. 1–17. CARDELLE DE HARTMAN, Carmen: Lateinische Dialoge 1200–1400: Literaturhistorische Studie und Repertorium. Leiden, 2007. (Mittellateinische Studien und Texte 37.) 332–336. TAPOLCAI László: Piast alakjának változása a lengyel történeti hagyományban. = Világtörténet 2008/2. 20–27.

[174] II. könyv, XXVIII. fejezet. BIELOWSKI et al. 1863–1894. II. 316–327. Ezen belül a mondat: 325. Magistri Vincentii, qui Kadłubek vocari solet, de origine et rebus gestis Polonorum libri quatuor. Ed. MUŁKOWSKI, Adolphus. Krakkó, 1864. 92–106. Ezen belül a mondat: 102.

[175] HAMMERSTEIN Judit: Caesarius Heisterbacensis Csodás történeteiről. IN: Hommages à Kulin Katalin. Tanulmányok és műfordítások. Szerk. Halász Katalin. Bp., 1997. (Palimpszeszt Könyvek 1.) 416–420.

komornyikja volt, és nem hitt a démonok létezésében. Ez rávett egy Fülöp nevű klerikust, aki jártas volt a boszorkányságban, hogy mutassa meg neki a démonokat. Fülöp előre figyelmeztette a veszélyekre, és arra is felkészítette, hogyan kerülje el a gonosz lelkek ártó tevékenységét. Mielőtt az ördög megjelent volna a vitéz előtt, a démonok először különféle látomásokkal és hanghatásokkal próbálták a vitézt megijeszteni, ám az számított rájuk, és nem hagyta magát elriasztani. Ebben a szövegösszefüggésben fordul elő vizsgált szólásmondásunk dárdás változata.

> Solo sedente illo in circulo, ecce vidit contra se venientes inundationes quarum, deinde audit grunnitus porcorum, flatus ventorum, et alia phantasmata his similia multa, quibus illum daemones terrere moliebantur. At quia **iacula praevisa minus feriunt**, contra haec a semetipso confortatur.[176]
> *(Ez* [= a vitéz] *egyedül ülvén a* [Fülöp által karddal a földre rajzolt] *körben, íme, feléje közeledő árvizet látott, aztán disznók rögését, szelek zúgását hallotta, és sok más, ezekhez hasonló látomást, melyekkel a démonok őt megijeszteni igyekeztek, de mivel* ***az előre látott dárdák kevésbé találnak el****, ezek ellen saját magát megerősítette.)*

A mondás dárdás változatának talán a legérdekesebb előfordulásával egy eredetileg arabból fordított középkori állatmese-gyűjteményben találkoztunk. A Kr. e. 200 körül szanszkrit nyelven keletkezett, *Pancsatantra* címet viselő indiai állatmese-gyűjteményt a Kr. u. VI. században fordították perzsa, majd a VIII. században arab nyelvre *Kalila és Dimna* (Kelileh o Dimleh; Kalīla wa-Dimna) címmel. A latin szövegváltozatot 1313-ban kasztíliai, azaz spanyol nyelvből készítette el **Raymund de Béziers** (Raimundus de Biterris; XIII. sz. vége / XIV. sz. első fele) francia orvos IV. (Szép) Fülöp francia király felesége megrendelésére. A mű eredetileg 15 hosszabb állatmeséből áll, melyek számtalan rövidebb történetet is magukban foglalnak. A királyok számára fontos tanulságokat hordozó elbeszéléseket Bajdabá filozófus meséli el Dabsalím indiai királynak. Kalila és Dimna két bölcs sakál, akik ezekben a történetekben olykor narrátorok, olykor főszereplők. A latin verzió szövege a perzsa-arabhoz képest

[176] Caesarii Heisterbacensis monachi ordinis Cisterciensis Dialogus miraculorum. Ed. STRANGE, Josephus. I–II. Köln–Bonn–Brüsszel, 1851. I. 277.

jelentős átalakuláson ment át: számos ókori szerzőtől (Ovidius, Martialis, Seneca, Aesopus), a Bibliából, középkori írásokból (Dionysius Cato, Angliai Valter) vett idézetekkel bővült, üzenetei keresztény szellemiséggel lettek átitatva, a szöveg pedig 19 fejezetre lett bontva.[177]

Az érintett mondás az arab szövegben Fanza, a latinban Pinza nevet viselő madárról szóló történet latin változatában fordul elő. A király által nagy becsben tartott beszélő madár fiókáját a király fia földhöz vágva megölte, mert a kezébe piszkított. A madár erre kivájta a gyilkos szemét, majd készült elmenekülni a király haragja elől. A király hosszas rábeszéléssel próbálta visszatartani, valójában azért, hogy bosszút álljon rajta. A mese nagyrésze ennek a párbeszédnek az elbeszélése. A latin változatban a madár szájából többek között ez hangzik el:

> „Ego autem me a te precavebo, quia **iacula previsa minus ledunt**; unde versus:
> **Que scio ventura, non sunt mihi tam nocitura**."[178]
> *(Én pedig meg fogom óvni magamat tőled, mivel **az előre látott dárdák kevésbé sebeznek**; innen [jön] a vers:*
> ***Amely dolgokról tudom, hogy be fognak következni, azok annyira nem fognak nekem ártani**.)*

A XV. század legvégétől kezdve jelentősen megszaporodik azon irodalmi, történelmi, teológiai és filozófiai művek száma, melyekben a szólásmondás **dárdás** változatával találkozunk. Itt nem kívánjuk a példákat hosszan sorolni, a XV–XVII. századi előfordulásokat az 1. sz. mellékletben gyűjtöttük össze.

[177] HERVIEUX, Léopold: Notice sur Raymond de Béziers et sur sa version latine du *Livre de Kalila et Dimna.* = Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres, 1898/1. 70–85. HERVIEUX 1893–1899. V. 39–75. REGELADO, Nancy Freeman: Kalila et Dimna, Liber regius: The Tutorial Book of Raymund de Béziers (Paris, MS Lat. 8504.) IN: Satura. Studies in Medieval Literature in honour of Robert R. Maymo. Ed. Reale, Nancy Marie–Sternglantz, Ruth Esther. Donington, 2001. 103–123. LUYSTER, Amanda: The Conversion of Kalila and Dimna: Raymond de Béziers, Religious Experience, and Translation at the Fourteenth-Century French Court. = Gesta 2017/1. 81–104.

[178] Az arab változatban ez a történet: A király és a Fanza madár. IN: Kalila és Dimna. Klaszszikus arab mesék. Ford. PRILESZKY Csilla. Bp., 1978. (Népek meséi) 187–192. A latin változat: Incipit capitulum undecimum de rege et ave. IN: HERVIEUX 1893–1899. V. 649–662. Az idézett mondat a 655. oldalon olvasható. Az eredeti kéziratban *nocitura* helyett hibásan *noscitura*. Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Cod. Lat. 8504. 116r. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10035878t/f134.item SINGER 1995–2002. IV. 409.

Mindössze két XVII. század eleji művet említünk meg, melyekről korábban már esett szó.

A spanyol jezsuita, **Juan de Cartagena** valamikor a XVII. század elején elhangzott prédikációsorozatának alaptémája az Ige megtestesülésének misztériuma volt, ezen belül az egyik prédikáció Isten irgalmasságának a szerepét taglalta. Többek között idézi a Kivonulás könyvének azt a részét, melyben Mózes bejelenti a fáraónak a hetedik csapást, a jégesőt.[179] Majd Szent Ágostonnal együtt felteszi és meg is válaszolja azt a kérdést, miért ad Isten a büntetésre ítélt fáraónak mégis lehetőséget a csapás elkerülésére:

> **Quid est** (ait Augustinus), **quod mandavit Deus Pharaoni, cum se facturum magnam grandinem minaretur, ut festinet congregare pecora sua**: ut quid præcipit bona illa Pharaonis incolumitate donari, cum ad eum puniendum progrederetur? Respondet, divinæ misericordiæ esse apertum argumentum. **Non tam indignanter** (inquit), **quam misericorditer videtur admonere**. Admonet ante pœnam, quia **iacula prævisa minus feriunt**, et ut tempus peccatori concedat, quo ærumnis et calamitatibus sibi imminentibus occurrat.
>
> *(**Miért van az** — mondja Ágoston — **, hogy miután Isten megfenyegette a fáraót azzal, hogy nagy jégesőt fog támasztani, megparancsolta neki, hogy sürgősen gyűjtse össze nyájait**; hogy miért rendelkezett úgy a fáraó azon javairól, hogy épségben büntetlen hagyja, miután eldöntötte, hogy őt magát megbünteti? Azt válaszolja, hogy a nyilvánvaló ok az isteni irgalom. **Úgy látszik, nem annyira haragosan** — mondja — , **mint inkább irgalmasan figyelmeztet**. Figyelmeztet a büntetés előtt, mivel **az előre látott dárdák kevésbé találnak el**, és hogy az idő a bűnösnek kedvezzen, hogy ezáltal az őt fenyegető nyomorúságokat és csapásokat elkerülje.)*[180]

[179] „Holnap ebben az időben hatalmas jégesőt hullatok, amilyen még nem volt Egyiptomban alapítása napjától mostanáig. Helyezd hát biztonságba nyájaidat, és amid csak van a mezőn!" (2Móz 9,18–19a)

[180] A prédikáció helye: Liber II. De ineffabili Incarnationis Verbi Divini arcano. Homilia XII. De divinæ misericordiæ magnitudine, quæ licet in aliis Dei opribus valde splendeat, maxime tamen in Verbi divini Incarnatione effulget. CARTAGENA 1609. 90–110. Az említett és idézett

Mint feljebb olvasható, ebben az érvelésben szerepel a mi mondásunk is. Ahogy már korábban említettük, a prédikációs kötet lapszéli jegyzete utal is a forrásra, Nagy Szent Gergely pápára.

Másik, korábban szintén említett prédikációs kötetünk szerzője hasonlóképpen jezsuita, a német **Matthias Faber**. Háromkötetes műve, melynek első kiadása az 1630-as évek első felében jelent meg,[181] végigveszi az egyházi év ünnepeit és időszakait, és beszédeit a liturgikus naptár szerint csoportosítva közli. A Húsvét utáni VI. vasárnap evangéliumi szakasza a Jn 15,26–16,4 közti 6 vers.[182] Az erről szóló 10. prédikáció többek között azt taglalja, vajon miért mondta meg előre Jézus az apostoloknak, hogy üldözni fogják őket. Kettős választ ad rá: részint azért, hogy amikor bekövetkezik, ne botránkozzanak meg, részint pedig, hogy előre készülhessenek rá:

> Secundo, ut **iacula praevisa minus** eos **ferirent**. „*Minus enim iacula feriunt, quae praevidentur*; et nos tolerabilius mundi mala suscipimus, si contra haec per praescientiae clypeum munimur." — inquit Sanctus Gregorius homilia 35. in evangelia.[183] Non poterant quidem apostoli evitare iacula ista; audierant tamen ea non nisi ob Christi nomen in se vibranda esse, ut cum in hodierno evangelio Christus dixit: *sed haec facient vobis quia non noverunt Patrem neque me*; quod summum eis gaudium ferebat.[184]

részek a 102. oldalon olvashatók. A benne található, Szent Ágostontól vett idézetek lelőhelye: Augustini, Aurelii: Quaestionum in Heptateuchum libri septem. II. könyv: Quaestiones in Exodum. XXXIII. fejezet. IN: Patrologiae cursus completus. Series Latina. Ed. MIGNE, Jacques Paul. XXXIV. Párizs, 1845. 606.

[181] FABER, Matthias: Concionum opus tripartitum pluribus in singula evangelia argumentis instructum. I–III. Ingolstadt, 1631–1634. Sajnos nem tudtam hozzáférni egyetlen példányához sem.

[182] „Amikor eljön a Pártfogó, akit én küldök nektek az Atyától, az igazság Lelke, aki az Atyától származik, az tesz majd bizonyságot énrólam; de ti is bizonyságot tesztek, mert kezdettől fogva velem vagytok. Ezeket azért mondom nektek, hogy meg ne botránkozzatok. A zsinagógákból kizárnak titeket, sőt eljön az óra, amikor mindaz, aki megöl titeket, azt hiszi, hogy Istennek tetsző szolgálatot végez; és mindezt azért teszik, mert nem ismerték meg sem az Atyát, sem engem. Ezeket pedig azért mondom nektek, hogy amikor eljön ez az óra, emlékezzetek rá: én megmondtam nektek."

[183] Lásd a 144. sz. jegyzetet!

[184] FABER, Matthias: Opus concionum tripartitum. I–III. Köln, 1739. II. 241. Matthiae Fabri Societatis Jesu Concionum opus tripartitum… I–V. Nápoly, 1859–1866. II. 195.

*(Másodszor, hogy az előre látott dárdák kevésbé találják el őket. „**Azok a dárdák ugyanis kevésbé találnak el, amelyeket előre látunk**, és a világ csapásait türelmesebben fogadjuk, ha ezek ellen az előretudás pajzsával védekezünk." — mondja Szent Gergely az evangéliumokhoz* [írt] *35. homíliájában. Elkerülni persze nem fogják tudni azokat a dárdákat, de hallották, hogy azok csak Krisztus nevéért lesznek rájuk hajítva, amint a mai evangéliumban Krisztus mondta: „de ezeket azért teszik veletek, mert nem ismerték meg sem az Atyát, sem engem", ez pedig igen nagy örömöt okozott nekik.)*

Mint láthatjuk, Faber nem csupán emlegeti a dárdás mondást, hanem forrását is megnevezi, sőt, pontosan idézi Nagy Szent Gergely pápa szavait is.

Most pedig lássunk néhány korai példát különféle irodalmi, történelmi, teológiai vagy filozófiai művekből a **nyílvesszős** változatra is!

Albert von Stade (Albertus Stadensis; 1180 körül–1260 körül) bencés szerzetes, költő és történész a trójai háborút megéneklő, *Troilus* címet viselő epikus költeményét 1249-ben írta. A történet elején, még Heléna elrablása előtt így ír Kasszandrának a háborúra vonatkozó jóslataival kapcsolatban:

Bellum Cassandra nitens cassare futurum
Inde sed incassum promit et ipsa malum.
Si Phrygias, ait illa, rates bellando Pelasgos
Senserit, haec nobis ultio casus erit.
Convenit ad nostros modus et prudentia sensus,
Nam provisa (!) **minus tela nocere solent**.[185]
*(Kasszandra azon igyekszik, hogy a jövendő háborút elkerüljék,
ennélfogva, ha elkerülhetetlen, ő is rossznak tartja.
Ha észrevenné, mondja ő, hogy a trójai hajók
a görögökkel harcolnak, ez nekünk a vég büntetése lenne.
Illik a mieinkhez a mértékletesség és az értelem bölcsessége,
mert az előre látott nyílvesszők kevésbé szoktak ártani.)*

[185] Troilus Alberti Stadensis. Ed. MERZDORF, Theodor. Lipcse, 1875. 27. (I. könyv 504. sor). Magyar műfordításáról nem tudunk. SINGER 1995–2002. IV. 409.

A mondás általános fogalmazású, dárdás és nyílvesszős változata is előkerül **Giovanni da Viterbo** (Johannes Viterbiensis, Viterbói János; XIII. század) itáliai jogásznak és firenzei városi hivatalnoknak a városok kormányzásáról valószínűleg az 1260-as évek első felében írt munkájában.[186] Az egyik rövid fejezetben arról értekezik, hogy a város vezetői jól fontolják meg, szövetkezzenek-e más városokkal, „nehogy bármikor is megbánják, és szószegésre kényszerüljenek, ami súlyos dolog, vagy szavukat megtartván váratlan és előre nem látott bajt okozzanak."[187] Ezután ezt alátámasztó szólásmondások egész csokrát hozza:

> „**Iacula enim**, **que previdentur**, **minus feriunt**.
> Expertus metue, quod tua navis in alto est;
> Hoc cave, ne mutata retrossum (!) te ferat in auras.
> »**Nam levius ledit quicquid previdimus ante**.«
> **Nam levius ledit visa sagitta prius**.
> Rem precedentem videas et cerne sequentem.
> Nam fero iacturam levius, quam cerno futuram."[188]
> *(**A dárdák** ugyanis, **melyeket előre látunk, kevésbé találnak el**.*
> *Mint tapasztalt, félj, ha hajód a mélységekben van,*
> *és vigyázz arra, nehogy* [irányt] *váltva téged a szelekkel visszafelé hozzon.*
> *Mert **enyhébben sért, amit előre láttunk**.*
> *Mert **enyhébben sért az a nyílvessző, amit korábban láttunk meg**.*
> *Lásd meg az előző dolgot, és vedd észre a következőt,*
> *mert könnyebben viselem azt a csapást, amiről észreveszem, hogy jönni fog.)*

Mondásunk ebben a részben három változatban is olvasható; a dárdás és nyílvesszős mellett az általános fogalmazásúval, melyet a szövegközlő »…«

[186] CRESCINI 1917. 1220.

[187] „… ne aliquando peniteant et cogantur fidem fallere, quod grave est, seu fide servata pericula immineant insperata vel improvisa." Ioannes Viterbiensis: Liber de regimine civitatum. Ed. SALVEMINI, Gaetano. IN: Bibliotheca iuridica Medii Aevi III. Scripta anecdota glossatorum vel glossatorum aetate composita. Ed. Gaudenzi, Augusto. Bologna, 1901. 215–280. Az idézett rész a 275. oldalon olvasható.

[188] Uo.

jelek közé tett, korábban már találkoztunk, és megállapítottuk róla, hogy Dionysius Catótól származik.[189]

Csak a teljesség kedvéért állapítjuk meg, hogy Viterbói az idézet többi négy sorát se saját kútfőből merítette.

A záró két sornak is Dionysius Catóhoz van köze. Az alapszöveget ugyanis a középkor folyamán folyton alakítgatták: számos folytatás, kiegészítés, magyarázat és átdolgozás készült hozzá, melyeket nemcsak kódexek és egyéb kéziratok őriztek meg, hanem később valamilyen formában nyomtatásban is megjelentek. Ezek közül az első átdolgozás utólag a „*Cato Novus*" címet kapta: valamikor a XI. század végén keletkezett, ránk maradt legkorábbi szövegét a XII. és XIII. század fordulóján keletkezett két kódex őrizte meg (Stuttgartban és Linzben őrzik). Nyomtatásban részleteiben először az 1480-as években látott napvilágot **Robertus de Euremodio** bencés szerzetesnek a XIV. század második felében írt kommentárába építve.[190] Viterbói a „Cato Novus" szövegét vagy akkor a kezébe került valamilyen kézirat révén ismerhette meg, vagy legalább annyira elképzelhető, hogy az általános használatban lévő szólásmondások szóbeli áthagyományozása révén találkozott velük. Tény az, hogy a művében idézett, feljebb közölt rész záró két sora megtalálható a „Cato Novus"-ban.[191]

Hogyan találkozunk ezekkel a sorokkal Dionysius Cato Robertus de Euremodio kommentárjaival kibővített szövegének nyomtatott példányaiban?

A XV–XVI. századi kötetekben az eredeti párversek címet kaptak, egyes szavai vagy kifejezései fölött kisebb méretű betűkkel magyarázatok olvashatók, ezután következnek a clunyi szerzetes egész párvershez fűzött kommentárjai, végül „*Unde Novus Cato*" kezdettel jönnek a legkorábbi átdolgozás párversei.

---

[189] Lásd a 71. sz. jegyzetet!

[190] ZARNCKE 1863. 24–26. HENKEL, Nikolaus: Disticha Catonis. Gattungsfelder und Erscheinungsformen des gnomischen Diskurses zwischen Latein und Volkssprache. IN: Gattungen mittelalterlicher Schriftlichkeit. Ed. Frank, Barbara. Tübingen, 1998. 261–283. Leginkább a 269–270. oldalon. BITSKEY 2007. 36–37.

[191] Az utolsó két sor első nyomtatott megjelenése: Catho moralissimus cum elegantissimo commento. Incipit liber de doctrina Cathonis ampliatus per sermones rethoricos et morales per fratrem Robertum de Euremodio monachum Clarevallis. Antwerpen, 1486. CVv, CVIr. Az utolsó sor az alapszöveg II. könyve 24. mondásának általunk már elemzett és az idézetben »…« jelek közé tett második felét fogalmazza meg másképp, míg az utolsó előtti sor a 27. mondást variálja. A 27. mondás: Quod sequitur, specta, quodque immanet ante, videto: Illum imitare deum, partem qui spectat utramque. Nézd, mi mögötted van, s mi előtted, lásd meg előre: Így tesz a bölcs Janus, két arccal kétfele néz szét. NÉMETHY 1895. 27. NÉMETHY 1891. 66. A „Cato Novus"-ból idézett sorok kritikai kiadása: ZARNCKE 1863. 19.

Lássuk először a II. könyv 24. párversét ebben a felépítésben![192]

„De providentia[193]
(Az előrelátásról)

longe provide	quae futura sunt	has adversitates patienter
Prospice	qui veniant	casus hos esse ferendos

iacula praevisa minus feriunt[194]
omne quod
nam levius laedit, quicquid praevidimus ante.[195]

Docet nos Salomonis eloquia, ut… [Robertus kommentára] …

Unde novus Catho:
Nam fero iacturam levius, quam cerno futuram.
Res improvisa non bene ledere visa.[196]
(Mert könnyebben viselem azt a csapást, amiről észreveszem, hogy jönni fog.
Úgy látszik, az előre nem látott dolgok nem szerencsésen sértenek.)

[192] Catho moralissimus cum elegantissimo commento. Incipit liber de doctrina Cathonis ampliatus per sermones rethoricos et morales per fratrem Robertum de Euremodio monachum Clarevallis. Antwerpen, 1486. CVv. Egy későbbi kiadás ugyanezzel a címmel: Antwerpen, 1504. CIVv.

[193] Itt csak szeretnénk felhívni a figyelmet egy később ismertetett forrás hasonló szóhasználatára! A providentia (előrelátás) mibenléte az ókori és középkori filozófiának is fontos alapkérdése volt. Lásd a 270–275. sz. jegyzetet!

[194] Érdekes, hogy Cato alapszövege itt idézett párversének második sora, ami a szólásmondás egyik általános megfogalmazású változata, a mondás egyik dárdás változatával lett magyarázva.

[195] A párvers kritikai kiadásait és magyar műfordítását lásd a 71. és 76. sz. jegyzetben!

[196] A Cato Novus eredeti szövegét rekonstruáló Zarnke kritikai kiadása ezt a párverset a korábbi kéziratok alapján másképp, egy másik szólásmondással kombinálva hozza:

Est gravis eventus veniendo prospiciendus,
Nam fero iacturam levius, quam cerno futuram.
(Jöttében előre kell látni a súlyos eseményt,
mert könnyebben viselem azt a csapást, amelyről észreveszem, hogy jönni fog.)

ZARNCKE 1863. 19 (137–138. sor). Idézi két közmondásgyűjtemény is. Az egyik: Philosophia patrum, in lateinischen Versen und ihren Uebersetzungen. Ed. WEGELER, Julius. Koblenz, 1877. 81 (768. sz.). Az általa adott német fordítás: Zu tragen leichter ist das Unglück, das gescheh'n, als was in weiter Fern' ist drohend anzuseh'n. A másik: WERNER 1912. 27 (E 49. sz.; *veniendo* helyett *veniendi*!).

Egy oldallal arrébb így lett közölve a II. könyv 27. párverse:[197]

„Attende presentia, futura provide.[198]
(Figyelj a jelenlegi dolgokra, lásd előre az eljövendőket!)

Quod est in presenti	vide sepe	et quod futurum est
Quod sequitur,	specta,	quodque imminet ante, videto:
sequere	ianum bifrontem	frequenter videt ante et retro
Illum imitare	deum,	partem qui spectat utramque.

([Ami következik, lásd meg, és ami előre kibontakozik, nézd:
Azt az istent utánozd, aki mindkét irányba néz.]
Nézd, mi mögötted van, s mi előtted, lásd meg előre:
így tesz a bölcs Janus, két arccal kétfelé néz szét.)[199]

Moderatricis prudentie … [Robertus kommentára] …

Unde Novus Catho:
Rem precedentem videas et cerne sequentem:
Bifrontem Ianum fieri non predico vanum.[200]
***(Lásd meg az előző dolgot, és vedd észre a következőt**,*
nem hirdetem hiábavaló dolognak, hogy válj kétarcú Janussá.)

És most térjünk vissza Viterbói szólásmondás-csokrához! A nyitó dárdás mondást követő két sor is idézet: **Quintus Horatius Flaccus** (Kr. e. 65–8) római költőtől való, erősen hibás és értelemzavaró módon átvéve. A helyes szöveg:

[197] Az 1486-os kiadásban: CVIr. Az 1504-es kiadásban: CVr. Lásd a 192. sz. jegyzetet!

[198] Itt ismét a később ismertetett forrással kapcsolatban szeretnék előre utalni egy Senecának tulajdonított bölcsességre, mely feltűnő hasonlóságot mutat ezzel a párvers-címmel. Lásd a 278–280. sz. jegyzetet!

[199] A párvers kritikai kiadásai NÉMETHY 1895. 27 (27. sz.). DUFF 1934. 608 (27. sz.). Angol fordítása: *Observe the past and what impends foresee, like Janus, facing both ways equally.* Uo. 609. A szögletes zárójelek közé tett magyar szöveg a mi nyersfordításunk, az alatta lévő Némethy műfordítása. NÉMETHY 1891. 66 (27. sz.).

[200] Kritikai kiadása: ZARNCKE 1863. 19 (143–144. sor). Az utána következő zárójeles mondat a mi nyersfordításunk.

> Dulcis inexpertis cultura potentis amici:
> expertus metuit. Tu dum tua navis in alto est,
> hoc age, ne mutata retrorsum te ferat aura.[201]

Csengery János műfordításában:

> Tapasztalatlan könnyünek találja
> Megtartani a pártfogó barátot;
> A tapasztalt aggódik szüntelen.
> Te, míg sík tengeren száll a hajód,
> Vigyázz, hogy változott szél vissza ne
> Hajtson.[202]

Végül egy XX. század második felében készült fordítás:

> Csábos a járatlan számára nagyúri barátság –
> féli a jártas. Míg a hajód nyílt tengeren úszik,
> megfordulhat a szél, légy résen, vissza ne hajtson.[203]

A XVI. század végétől kezdve jelentősen megszaporodik azon irodalmi, történelmi, teológiai és filozófiai művek száma is, melyekben a szólásmondás nyílvesszős változatával találkozunk. Itt nem kívánjuk a példákat hosszan sorolni, az általunk fellelt XVI–XVIII. századi előfordulásait a 2. sz. mellékletben soroljuk fel. Mindössze két XVI., egy XVII. és egy XVIII. századi művet említünk meg, mert ezek magyar vonatkozásúak.

Purkircher György (1530 körül–1577) pozsonyi orvos, botanikus és költő[204] még tanulmányai végzése idején, 1559-ben, vélhetőleg Wittenbergben adta ki Miksa magyar királynak ajánlva *Liber sapientiae Salomonis* címmel[205] a Salamon királynak tulajdonított, hagyományos protestáns besorolás szerint

[201] Quinti Horatii Flacci Epistulae. The epistles of Horace. Ed. WILKINS, Augustus Samuel. London, 1885. 38. (I. könyv, XVIII. levél 87–88. sor.).

[202] Horatius költeményei. Ford. Csengery János. I–II. Szeged, 1922. II. 157.

[203] Quinti Horati Flacci Opera omnia. Quintus Horatius Flaccus összes versei. Ford. Borzsák István, Devecseri Gábor. Bp., 1961. 538–539.

[204] Életéről: FRAKNÓI 1873. 526–530, 536–537. BÁLINT NAGY 1930. OKÁL 1988. 11–20.

[205] PURKIRCHER, Georgius: Liber Sapientiae Salomonis in carmine redditus. H. n., 1559. RMK III. 466. Szabó Károly, illetve Hellebrant Árpád egyetlen példányt ismert, melynek lelőhelye a budapesti Egyetemi Könyvtár. Kiadási helynek Bécset valószínűsítette, a következő két forrás viszont Wittenberget. FRAKNÓI 1873. 526. OKÁL 1988. 21. Ez utóbbi hibás RMK-számot ad meg! RMNy-száma nincs.

apokrif, katolikus értelmezés szerint deuterokanonikus mű, a Bölcsesség könyve verses parafrázisát. Purkircher szorosan követi az eredeti írás mondandóját. A 17. fejezetet feldolgozó 19. részben az Egyiptom népét ért csapásokat beszéli el nagy részletességgel, amelyeket azért kellett elszenvedniük, mert balga módon szembe helyezkedtek a népét a fogságból kiszabadítani akaró Úristen szándékaival. Ezzel kapcsolatban írja:

> Exanimes alii vultu cecidere supino,
> corpore ceu ſubito fulmine tacta forent.
> Improviſus eos terror circumdedit omnes,
> **non præviſa** gravi vulnere **tela nocent**.[206]
> *(Mások halálra rémülten, hátrafordított arccal a földre zuhantak,*
> *mintha a testüket váratlan villámcsapás érte volna.*
> *Hirtelen rémület vette körül mindnyájukat,*
> *az előre nem látott nyílvesszők súlyos sebbel ártanak.)*

A leírás talán leginkább a Bölcsesség könyve eme fejezetének következő verseivel állítható párhuzamba: „Azokat pedig, akik az alélt, a tehetetlen alvilág mélyéből felszállt éjszakát éppúgy, (mint a többi éjjelt) alvással akarták eltölteni, hol félelmetes kísértetek vették üldözőbe, hol lelkük csüggedése bénította meg hirtelen, és váratlan félelem fogta el őket. Így aztán mindegyik fogollyá lett ott, ahol leroskadt, retesz nélküli börtönbe zárva."[207] A Purkircher által említett, előre nem látott nyílvesszők által ejtett sebek nyilván a váratlan veszedelmek által okozott károkat jelképezik.

Bocatius János (1569–1621) eperjesi, majd kassai iskolaigazgató, kassai főbíró, író és költő 1596-ban Wittembergben nyomtatásban megjelent költeménye, mely a *Siracides vel Ecclesiasticus Jesu filii Sirach Paraeneses…* címet viseli, és összefoglalóan egy vallásos lelkületű erkölcs- és illemtani munkaként jellemezhető. Ebben Bocatius a bölcsességirodalomra jellemző különféle morálteológiai témaköröket énekel meg négy könyvben, ezeken belül számozott elégiákra bontva, Sirák fia Jézus stílusában és szájába adva, felhasználva saját

[206] Az idézett rész: XVII. fejezet, 71–74. sor. OKÁL 1988. 84. Az előző jegyzetben említett nyomtatványnak létezik egy másik példánya is Bécsben: Österreichische Nationalbibliothek, Alt 3. L. 7. Elérhető: https://books.google.hu/books?id=8FJJAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false Ebben az idézett szakasz: F1r. A két példány létét említi Fraknói is. FRAKNÓI 1873. 526.

[207] Bölcs 17,13–15 – Szent István Társulat fordítása

élettapasztalatát és ókori latin költők széles körökben ismert és idézett mondásait is.[208] A bűnbánatról szóló elégiában többek között a bűn váratlan felbukkanását és halált hozó voltát fejtegeti, ezzel összefüggésben fordul elő szólásmondásunk nyílvesszős változata: aki számít a bűn támadására, annak kisebb lesz a bukása, és gyümölcsözőbb a bűnbánata.

Nam quid adhuc cessas Domini sacra templa subire,
Fors, si non hodie, cras moriturus eris.
Poena repente venit, quando venit, ocyus Euro,
Quae **praevisa minus tela nocere solent**.[209]
(Mert még mindig mit késlekedsz bemenni az Úr szent templomába?
Talán, ha ma még nem is, holnap meg fogsz halni!
A bűnhődés váratlanul jön, s amikor jön, gyorsabb a keleti szélnél.
***Azok a nyílvesszők, melyeket előre látunk, kevésbé szoktak ártani**.)*

Kecskeméti Alexis (Elekes) **Jáno**s (1570 körül–1618) sárospataki, majd nagybányai református lelkész, zempléni esperes valamikor 1609 és 1614 között a pataki templomban mondta el a Dániel könyvére épülő hosszú prédikációsorozatát,[210] mely nyomtatásban csak halála után, 1621-ben jelent meg.[211] A különféle jövőbeli birodalmak felemelkedéséről és bukásáról szóló látomások magyarázata során egyik beszédében IV. Antiokhosz Epiphanész zsarnoki uralmát ecseteli.[212] Megfejtése szerint Dániel azért beszél a zsidó nép jövendő megpró-

[208] BOCATIUS, Joannes: Siracides vel ecclesiasticus Iesu filii Sirach Paraeneses ad vitam bene, beateque transigendam in locos communes redactae et versibus elegiacis redditae. Wittenberg, 1596. RMK III. 880. TÓTH Lőrinc: Bocatius. IN: A jászóvári prémontréi kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1884/85. tanévről. Szerk. Benedek Ferenc. Kassa, 1885. 1–30. Ezen belül az általunk említett munkáról a 20–21. oldalon ír. JANSON Vilmos: Bocatius János élete és munkái. Bp., 1918. 52–53. GYULAI Éva: Biblia, erkölcstan vagy irodalmi mű? Johannes Bocatius Siracides című bibliaparafrázisa (Wittenberg, 1596) IN: Átjárások: A lelkiségi és világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben. Szerk. Báthory Orsolya. Bp., 2024. 163–201.

[209] I. könyv, XI. elégia. Bocatius, Ioannes: Opera quae exstant omnia. I–III. Ed. CSONKA, Franciscus. Bp., 1990–1992. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova XII/1–3.) I. 92–94. De poenitentia. Az idézett 41–44. sor a 93. oldalon olvasható.

[210] SZUROMI 1974. 16–26.

[211] Az Daniel Propheta Kő nyvenek az Szent iras szerint valo igaz magyarazattya, Mellyet rő vid Prædicatiokban foglalt volt Kecskemeti A. Ianos… Debrecen, 1621. RMK I. 510. RMNy 1236.

[212] Ez a 80. prédikáció. Alapigéje: „És a nép értelmesei sokakat oktatnak, de hullanak fegyver és tűz miatt, fogság és rablás miatt napokig. És miközben elhullanak, megsegíttetnek kicsiny segítséggel, és sokan csatlakoznak hozzájok képmutató beszédekkel. És elhullanak az értelmesek

báltatásairól, hogy előre felkészülhessenek rá, és a nyomorúságok idején hűségesen kitartsanak:

> Sok ideig, hoſʒſʒu ideig valo leſʒen á hiveknek nyomoruſaga. A mellyet ezert cselekő́ſʒik, hogy annyival inkab á hivek á nyomoruſagban bekeſſeges tű́rő́k legyenek, ketſegben ne eſſenek, mert az mint ſʒoktak mondani: ***Tela prævisa minus feriunt. Az eleve meg latot nilak nem igen artalmaſok***.[213]

Számunkra különösen értékes, hogy az emlegetett nyílvesszős mondást nemcsak latinul, hanem saját magyar fordításában is hozza.

És most utolsóként lássuk a XVIII. század eleji hazai példánkat!

Hevenesi Gábor (1656–1715) magyar jezsuita szerzetes, történetíró, tartományfőnök többek között egy olyan lelki olvasmányt is összeállított, melyben rendalapítójától, Loyolai Szent Ignáctól származó mondatokra építve az év minden napjára kínál egy-egy rövidebb elmélkedést.[214] Ezeket az ignáci mondatokat Hevenesi nagyrészt a korai életrajzok, mondásgyűjtemények és rendtörténetek jezsuita szerzőitől vette, ezek közül a legtöbbet idézettek: a spanyol **Pedro de Ribadeneira** (1527–1611) hagiográfus,[215] a német **Jakob Bidermann** (1577–1639) teológia professzor,[216] a flamand **Adriaan van Lyere** (1588–1661)

közül is, hogy megpróbáltassanak, megtisztíttassanak és megfehéríttessenek a vég idejéig; mert a rendelt idő még hátra van." (Dán 11,33–35 – Károli Gáspár fordítása)

[213] A 211. sz. jegyzetben említett mű 848–849. SZUROMI 1974. 651.

[214] HEVENESI 1705. Később azonos és hasonló címek alatt számtalan kiadása született még más kontinenseken is. Ezek közül néhány példa. Latinul: Bécs 1705, 1707, 1749, 1864. Brunsberg, 1712. Nagyszombat, 1713, 1715, 1752. München, 1715. Köln, 1715, 1751. Mindelheim, 1716. Graz, 1718, 1725. Klagenfurt, 1749. Mexikó, 1756, 1885. Mainz, 1841. Antwerpen, 1834. Párizs, 1839. Trier, 1868. Németül: Köln, 1718. Prága, 1732. Nagyszombat, 1734. Aachen, 1828. Paderborn, 1853, 1871, 1888. Frankfurt, 1869. Spanyolul: Sevilla, 1753, 1881. Lengyelül: Lublin, 1713, 1746, 1747. SOMMERVOGEL 1890–1960. IV. 349–352. KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1996³. 192. Két általunk is elért XX. századi kiadása, az első az eredeti latin nyelven, a második cseh fordítás: HEVENESI, Gabriel: Scintillæ Ignatianæ. Regensburg–Róma–Bécs, 1919. Az augusztus 6-i bejegyzés forráshelye: „*S. Ignatius ap. Martin.*" 219. Hevenesi, Gabriel: Jiskry Sv Ignáce. Ford. ŠKAREK, Leopold. Olomouc, 1941³. Az augusztus 6-i bejegyzés forráshelye: „*S. Ign. ap. Martin.*" 297.

[215] RIBADENEIRA, Petrus: Vita Ignatii Loiolae, Societatis Iesu fundatoris libris quinque comprehensa. Nápoly, 1572.

[216] BIDERMANNUS, Jacobus: Ignatius sive De vita et gloria S. Ignatii Loiolae, Societatis Jesu conditoris libri tres. Antwerpen, 1635.

brüsszeli lelkipásztor,[217] valamint az itáliaiak közül **Giovan Pietro** (Giampietro) **Maffei** (1533–1603),[218] **Niccolò Orlandini** (1553–1606)[219] és **Daniello Bartoli** (1608–1685)[220] történész és író, valamint az általában Vigilio Nolarci vagy Giulio Laranci álnevet használó **Luigi Carnoli** (1618–1693) filozófia és teológia professzor.[221] Emellett Hevenesi idéz Szent Ignác saját írásaiból is: leginkább lelkigyakorlatos könyvéből,[222] levelezéséből,[223] végrendeletéből,[224] valamint rendje szabályzatából[225] is.

Ez az „ignáci szikráknak" nevezett mű augusztus 6-ra egy olyan Szent Ignác-idézetet hoz, melynek forrása bizonytalan: közlőjét Hevenesi **Martini**ként

[217] LYRAEUS, Hadrianus: S. Ignatii de Loiola Societatis Jesu fundatoris apophthegmata sacra. Antwerpen, 1662.

[218] MAFFEIUS, Ioannes Petrus: De vita et moribus Ignatii Loiolae libri tres. Velence, 1585.

[219] ORLANDINUS, Nicolaus: Historiæ Societatis Jesu prima pars. Róma, 1614. További kiadásai: Róma, 1615, 1621; Antwerpen, 1620; Köln, 1620. A további kötetek időben igen elhúzódva jelentek meg, már mások összeállításában: a II–V/1. kötet szerkesztője Francesco Sacchini volt, az utolsónál közreműködött Pierre Poussines is; az V/2. kötetet Joseph de Jouvency, a VI/1–2. kötetet pedig Giulio Cesare Cordara szerkesztette. II. Antwerpen, 1620. III. Róma, 1649. IV. Róma, 1652. V/1. Róma, 1661. V/2. Róma, 1710. VI/1. Róma, 1750. VI/2. Róma, 1859.

[220] BARTOLI, Daniello: Della vita e dell'istituto di san Ignatio, fondatore della Compagnia di Giesù libri cinque. Róma,1650. Latin fordítása: De vita et instituto sancti Ignatii Societatis Jesu fundatoris libri quinque. Transl. Ianinus, Ludovicus. Lyon, 1665.

[221] NOLARCI, Vigilio: Compendio della vita di san Ignatio di Loiola. Velence, 1680. NOLARCI, Vigilio: Vita del Patriarca Sant' Ignatio di Loiola fondatore della Compagna di Giesù. Velence, 1687.

[222] Első kiadása: [IGNATIUS de Loyola:] Exercitia spiritualia. Róma, 1548. Ezt számtalan latin és népnyelvi kiadás követte. SOMMERVOGEL 1890–1960. V. 59–75. Létezett egy XVII. századi magyar fordítása is: Loyolai Szent Ignác: Lelkigyakorlatok. (Magyar fordítás 1663-ból.) Kiad. NAGY Anna. Piliscsaba, 2013. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források)

[223] Levelezését szisztematikusan először csak a XIX. század elején gyűjtötték össze és adták ki. Epistolæ sancti Ignatii Loyolæ societatis Jesu fundatoris libris quatuor distributæ. Ed. M[ENCHACA], R[och]. Bologna, 1804. A XVII. században csak néhány levele volt itt-ott kiadva. Pár példa: De obedientiae virtute epistola … Ignatii. IN: Regulae Societatis Jesu. Lyon, 1606. 368–395. Ugyanez máshol: IN: Thesaurus spiritualis rerum ac documentorum variorum ad Societatem Jesu pertinentium. Szerk. nélkül. Krakkó, 1607. 79–99. Végül ugyanez egy harmadik helyen: IN: Litterae praepositorum generalium Societatis Jesu ad patres et fratres eiusdem societatis. Ypern, 1611. 1–22. Epistola … Ignatii ad fratres studiosos Conimbricenses (de perfectione). Uo. 23–44.

[224] XVII. századi kiadása: Del testamento de San Ignacio. IN: NIEREMBERG, Ivan Eusebius: Vida del glorioso patriarcha San Ignacio de Loyola fundador de la Compania de Jesus. Madrid, 1636². Cap. XXV. 61–64.

[225] Első kiadása: Quaedam ex constitutionibus Societatis Jesu excerpta. Róma, 1567. Ezt számtalan latin és népnyelvi kiadás követte. SOMMERVOGEL 1890–1960. V. 99–109.

vagy **Martinius**ként említi.[226] Személyére nézve első nekifutásra két jezsuita szerzetespap jöhet szóba: Jan és Lorenzo Martini.

Jan Martini (Joannes Martinius; 1595–1625) Antwerpenben élő és működő belga jezsuita volt, aki Mechelen (Malines, Mecheln) városában jelentetett meg flamand nyelven egy-egy életrajzot Loyolai szent Ignácról és Xavéri szent Ferencről.[227]

Alighanem azonban célba akkor érünk, ha a másik Martinira figyelünk. **Lorenzo Martini** (Laurentius Martinius; 1608–1681) pistoiai születésű itáliai jezsuita volt, aki olasz nyelven több jezsuita szent (Borgia szent Ferenc, az akkor még csak boldoggá avatott Gonzága Alajos és Kosztka Szaniszló) életrajzát is megírta,[228] és kiadott egy munkát a vértanúságot szenvedett vagy példamutató,

[226] „*S. Ignat. ap. Martini in Nov.*" HEVENESI 1705. 191. Ugyanő augusztus 19-én: „*S. Ignat. ap. Martin.*" Uo. 203. Szintúgy szeptember 13-án: „*S. Ignat. apud Martinium.*" Uo. 224. Hasonló hivatkozásokat találunk egy Hevenesi által összeállított másik kiadványban is, melyek a másik nagy jezsuita szenttől, Xavéri Szent Ferenctől származó idézeteket és azokhoz kapcsolódó elmélkedéseket hoznak az év minden napjára. Február 28. „*S. Xav. apud P. Martin. in Nov. die 3.*" [HEVENESI, Gabriel:] Flores Indici, sive documenta ex aureis sancti Indiarum apostoli Francisci Xaverii S. J. epistolis decerpta et per singulos totius annis dies distributa. Prága, 1697. C6v. November 21. „*S. Franc. Xav. ap. Mart. in Nov. die 8.*" Uo. O8r. A könyv első kiadása Bécs, 1694. Ezt azonos és hasonló címekkel számtalan egyéb követte: Bécs, 1714, 1723, 1747, Prága, 1697, München, 1697, 1702, Gdańsk, 1701, Brunsberg, 1707, 1716, Köln, 1713, Nagyszombat, 1714, 1720, Sandomir, 1741. Németül: München, 1698, 1739, Prága, 1699, Bécs, 1749 Steyl, 1884, hollandul: Amsterdam, 1885. SOMMERVOGEL 1890–1960. IV. 345–346. Hevenesinek ezt a két művét olvasztotta egybe egy XIX. század eleji hasonló kiadvány is, melyet az első egri érsek állított össze. A Loyolai Szent Ignáctól és Xavéri Szent Ferenctől származó mondatokat ugyanúgy, ugyanazokkal a kommentárokkal, és ugyanazokon a napokon hozta, amelyeken Hevenesi is. Február 28. „*S. Xaver. ap. P. Martin. in* ***Novem****. die 3.*" FUCHS, Franciscus Xaverius: Sensa moralia et religiosa virorum saeculi XVI. in singulos anni dies distributa. Pozsony, 1805. 80. Augusztus 6. „*S. Ignat. ap. Martini in* ***nov****.*" Uo. 289. Augusztus 19. „*S. Ignat. apud Martin.*" Uo. 307. Szeptember 13. „*S. Ignat. apud Martinium.*" Uo. 340. November 21. „*S. Franc. Xav. ap. Mart. in Nov. die 8.*" Uo. 432.

[227] „*Ioannes Martini. … Edidit Lingua Flandrica Vitae sanctissimorum patrum nostrorum Ignatii et Xaverii in compendium feliciter redactas Mecliniae…*" RIBADENEIRA, Petrus–ALEGAMBUS, Philippus: Biblioheca scriptorum societatis Jesu … Antwerpen, 1643. 259. Hasonlókat ír, de részletesebb életrajzzal a kötet későbbi, javított és bővített kiadása: RIBADENEIRA, Petrus–ALEGAMBUS, Philippus–SOTUELLUS, Nathanael: Biblioheca scriptorum societatis Jesu … Róma, 1676. 478. A flamand nyelvű életrajzok: Kort Begrijp des levens ende deughden Vanden H. P. Ignatius de Loyola Fundateur der Societeyt Jesu. Mechelen, 1622. Het Leven van den H. P. Franciscus Xaverius, Apostel van Indien, ende Japonien, Priester der Societeyt Jesu. Mechelen, 1622. SOMMERVOGEL 1890–1960. V. 644–645.

[228] Il Giovane Angelico espresso con Noue Osservationi sopra la Santa Vita del Beato Luigi Gonzaga della Compagnia di Giesù. Róma, 1669. Francesco Borgia già Duca di Gandia, e poi III Generale della Compagnia di Gesù… Róma, 1671. Il Giovanetto Angelico Pollacco espresso con Noue Considerationi encomiastiche sopra la Santa Vita del Beato Stanislao Kostka. Róma, 1671. SOMMERVOGEL 1890–1960. V. 645–646.

hősies életet élt jezsuita atyákról is.[229] A mi szempontunkból legfigyelemreméltóbb azonban az, hogy *novénákat*, azaz imakilencedeket állított össze Loyolai szent Ignác, Xavéri és Borgia szent Ferenc tiszteletére, melyeket később olaszról spanyol nyelvre is lefordítottak, sőt a Xavéri szent Ferencről szólót kiadása után nem sokkal latinul is megjelentették.[230] A Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc mondásait terjesztő, a 226. sz. jegyzetben ismertetett kötetek „*apud Martinium in* ***Nov***." hivatkozásai alighanem ezek valamelyikére, vagy egy — a katalógusok által nem ismert — latin fordításra mutatnak.[231]

Az ignáci szikrák augusztus 6-ra hozott elmélkedésének Szent Ignáctól származó mondata a következő:

> Res potissimum publicæ, ut plurium oculos et iudicia subituræ non inchoentur, nisi media ad finem deducendi sint prævisa.
> *Sanctus Ignatius apud Martini in Novena.* [232]
> *(Különösen közérdeklődésnek örvendő ügyekbe – amelyek sokak megfigyelését és kritikáját magukra vonják – nem szabad belefogni, hacsak előre nem láthatók az eszközök, melyek célra vezetnek.*[233] ***Szent Ignác Martini Novénájában****.)*

[229] Különféle tárgyi csoportosításokban a nagy jezsuita szenteket és boldogokat (Loyolai szent Ignác, Xavéri és Borgia szent Ferenc, akkor boldog Gonzága Alajos és Kosztka Szaniszló) leszámítva összesen nem kevesebb, mint 224 életrajzot közöl! MARTINI, Lorenzo: Giardino di varii Flori di virtù, e Frutti di attioni heroiche operate da alcuni Padri e Fratelli della compagnia di Giesù. Róma, 1672.

[230] Novena da farsi ad honore di San Ignatio Confessore, fondatore della Compagnia di Giesù. Róma, 1663. Ferrara, 1663. Spanyol fordítása: Novena a san Ignacio de Loyola, fundador de la Compañia de Jesus. Traducida en Español, de su original Italiano por Antonio Fernandez de LOSSA. Madrid, 1752. Novena per las festa di San Francesco Saverio della Compagnia di Giesu Apostolo delle Indie. Róma, 1663, 1668. Megjelent latinul: Graz, 1665. A 228. sz. jegyzetben szereplő Borgia szent Ferenc-életrajz függeléke: Novena da farsi al honor suo. Róma, 1671. Ennek spanyol fordítása: Novena de San Francisco de Borja de la Compañia de Jesus. Compuesta por el Padre Lorenzo MARTINI. H. n., é. n. SOMMERVOGEL 1890–1960. V. 645–646.

[231] A *Nov.* nyilván a *Novena* rövidítése, a *die 3.* és *die 8.* pedig arra vonatkozik, hogy a kilenced hányadik napjáról van véve az idézet. A 226. sz. jegyzetben előfordult, Fuchs érsek által összeállított munka azonban Hevenesi forrásait anélkül másolta át, hogy értette volna. Ő alighanem novembernek gondolta a *Nov.* rövidítést, ezt mutatja a két vastag betűvel szedett, általa hibásan hozott szó (*Novem.*, illetve *nov.,* kis kezdőbetűvel).

[232] HEVENESI 1705. 191.

[233] Ignáci szikrák. Ford. LACZKÓ Zsuzsa–KONDÁKOR Szabolcs–ARANY János. Bp.–Kecskemét, 2009. 80.

Az ezt követő elmélkedésben Hevenesi azt fejtegeti, mennyire fontos a mindennapi életben az előrelátás. Mondandóját többek között szentírási igével is alámasztja. „*Oculi sapientis in capite…*" — idézi a Prédikátor könyvét, majd — már saját kútfőből – tovább is szövi a gondolatot: „*…stulti vero in pedibus sunt*" (*A bölcs szemei a fején vannak, a balgáé pedig a lábaiban*).[234] Az elmélkedésbe szólásmondásokat is belesző. „*Sero sapiunt Phryges*" (*A frígek késve bölcselkednek*) — emlegeti a XVI–XVII. századi értelmiségi körökben közszájon forgó mondást, melyet Rotterdami Erasmus is bevett híres közmondás-gyűjteményébe.[235] Ez a közmondás előfordul **Baranyai Decsi János** (1560–1601) író, műfordító, marosvásárhelyi rektor szólásmondás-gyűjteményében is, magyar megfelelőjeként egy ma már nem használatos mondást hoz: *Késő sütve.*[236] Egy XIX. század eleji közmondásgyűjtemény, melyet **Szirmay Antal** (1747–1812) földrajzi és politikai író, helytörténész és levéltáros állított össze, magyar megfelelőjeként a következő mondást hozza: *Mikor az Urak a' tanátsbúl fel kelnek, mindenkor okossabbak.*[237] Az a ma is használatos magyar szólás, mely legjobban visszaadja ennek a latin proverbiumnak a jelentését: *Késő bánat ebgondolat.*[238]

Végül, hogy visszatérjünk vizsgált szólásunkhoz: a másik közmondás, amelyet Hevenesi szintén felhasznál mondandója alátámasztásához, a nyílvessző

---

[234] A Vulgáta szerint: *Sapientis oculi in capite eius, stultus in tenebris ambulat.* (Préd 2,14) Károli Gáspár szöveghűen fordítja: *A bölcsnek szemei vannak a fejében, a bolond pedig setétben jár.* Hasonlóképpen járt el a Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat is: *A bölcsnek ugyanis szeme van a fején, a balga pedig sötétben jár.* Az új protestáns bibliafordítás bátrabban eltér az eredeti szövegtől: *A bölcs ember nyitott szemmel jár, a bolond pedig sötétben botorkál.* Még szabadabban kezeli az eredeti mondatot a Szent István Társulat fordítása: *A bölcs maga elé néz, a balga vaktában megy.*

[235] ERASMUS, Desiderius: Adagiorum chiliades. Bázel, 1523. 31 (Chilias I. Centuria I. 28. sz.). Első kiadása még *Adagiorum collectanea* címmel jelent meg (Párizs, 1500). Ezt már az új címmel még Erasmus életében, majd halála után is számtalan egyre növekvő terjedelmű kiadás követte. Néhány korait kiragadva: Velence, 1508. Strasbourg, 1510. Tübingen, 1514. Bázel, 1513, 1523, 1536, 1551. Lyon, 1553. Genf, 1558.

[236] *Sero sapiunt Phryges. Késő sütue.* DECIUS BARONIUS, Joannes: Adagiorum Græco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque. Bártfa, 1598. RMK I. 298. = RMK II. 277. RMNy 815. A11r (Chilias I. Centuria I. Decas III. 5). A mondás nyilván arra utal, hogy egy pecsenyének megsütött vadállat már nem tudja megbánni, hogy nem menekült el a vadászok elől.

[237] SZIRMAY, Antonius: Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum. Ed. Kovachich, Martinus Georgius. Buda, 1804. 126.

[238] Egy erre való utalás egy XVII. századi cseh nyelvű gyászbeszédben olvasható, melyet Ján Lochmann németszentmiklósi evangélikus lelkész mondott volt lelkésztársa, Jiřik Třanovský koporsója felett. LOCHMANN, Ján–SMRTNÍK, Melchior: Vale Tranoscianum… Trencsén, 1637. RMK II. 518. RMNy 1705. PAPP Ingrid: Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon. A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata. Miskolc, 2016. (PhD értekezés) 76, 237.

változat némileg módosított, kibővített formája, mellyel máshol nem találkoztunk.

> **Ut prævisa minus, ita subita tela magis feriunt.**
> (*Amint az előrelátott nyílvesszők kevésbé, úgy a váratlanok inkább eltalálnak.*)

Mielőtt továbblépnénk, hadd említsünk két olyan művet, melyek címükben is hordozzák a szólásmondás latin változatait!

Az egyik egy XVII. század végi orvosi munka, mely a pestis megelőzésének lehetséges módozatait tárgyalta. Szerzője **Georg Christoph Petri von Hartenfels** (1633–1718) német orvos és természettudós, az erfurti egyetem professzora, munkájának címe pedig igen kifejező: *Pestis **tela praevisa***. Az alcím azután pontosabban megmagyarázza, mire is gondolt a szerző, amikor előre látott nyílvesszőknek nevezte a pestist.[239]

A másik mű az Újvilágban született: szerzője az amerikai **Cotton Mather** (1663–1728), a puritán irányzathoz tartozó kongregacionalista lelkész, lelkiségi író, a Yale Egyetem egyik alapítója.[240] Főcíme csak ez a két szó: ***Tela prævisa***, alcíme szerint esszé, tanulmány, értekezés, elmélkedés,[241] valójában azonban egy Bostonban elmondott prédikáció, melyet fia, Increase halála ihletett.[242] Az

[239] PETRI, von Hartenfels, Georg Christoph: Pestis **tela praevisa**, das ist nützliche Anleitung, wie dei diesen besorglichen Zeiten Reiche und Arme vor der abscheulichen Seuche der Pest sich durch bewährte Schutzmittel bewahren können. Erfurt, 1682. *(A pestis mint előre látott nyílvesszők, azaz hasznos útmutató arra vonatkozóan, hogy ezekben a szorongató időkben gazdagok és szegények hogyan védekezhetnek a pestis szörnyű csapása ellen bevált védelmi eszközökkel.)*

[240] Műveit hosszú oldalakon át sorolja: Bibliotheca Americana. A Dictionary of Books relating to America. Ed. SABIN, Joseph. I–XIX. New York, 1868–1891. XI. 386–454. Az általunk említett mű: 439–440.

[241] MATHER, Cotton: **Tela Praevisa**. A Short Essay, on Troubles to be Look'd for. A Wise Expectation of, and Preparation for, Troublesome Changes, Recommended unto the Strangers and Pilgrims in this Present Evil World. Boston, 1724. *(Az előre látott nyílvesszők. Egy rövid esszé az előre látott bajokról. Az aggasztó változásokra való bölcs várakozás és felkészülés, amelyet az idegeneknek és a zarándokoknak ajánlunk ebben a jelenlegi gonosz világban.)* Az idegenek és zarándokok, illetve vándorok említése utalás arra a bibliai állításra, hogy evilági életünk csak átmeneti, és igazi hazánk a mennyben van. „Szeretteim, kérlek benneteket, hogy mint **idegenek és zarándokok**, tartózkodjatok a testi kívánságoktól, mert ezek a lélek ellen törnek!" 1Pt 2,11 – Szent István Társulat fordítása) „Hitben haltak meg mindezek, nem nyerve meg az ígéreteket, hanem csak távolról látva és üdvözölve azokat, és vallást tevén arról, hogy **idegenek és vándorok** a földön." (Zsid 11,13 – Károli Gáspár fordítása)

[242] 1724. október 31. „Preaching lately a Sermon on Job III. 25. one of the Hearers came to me, for a Copy of it. It was a Sermon which the Death of my Son Increase led me to." Diary of Cotton Mather 1709–1724. Ed. ADAMS, Charles Francis–PAINE, Nathanael–WENDELL, Barrett–FORD, Worthington Chauncey. Boston, 1912. 771. Increase haláláról augusztus 20-án

előre látott nyílvesszők itt azokra a tragédiákra utalnak, melyekre szívünket előre felkészítjük.

b. Népnyelvi

A szólásmondás nyílvesszős és dárdás változatai több népnyelvi irodalmi, történeti, teológiai vagy filozófiai műben is megjelentek.

A XIII. század utolsó harmadában hangozhattak el németül az augsburgi vagy a regensburgi ferences templom szószékéről azok a prédikációk, melyeket **Augsburgi Dávid** (David de Augusta; David von Augsburg; † 1272) német misztikus, lelki író, ferences szerzetes[243] mondott el, s amelyek több kéziratban írásban is fennmaradtak. *Az erények hét szabálya* címet viselő egyik prédikációsorozat IV. részében hangzott el a következő mondat:

> Wan diu geschôz, gên man sich vor gewarnet hât, diu tuont minner schaden.
> (*Denn die Geschosse, vor denen man sich im voraus gehütet hat, schaden weniger. Mert azok a (nyíl/dárda)lövések, amelyek ellen előre védekeztek, kevésbé ártanak.*)[244]

De a legkiemelkedőbb irodalmi alkotás, melyben szólásmondásunk nyílvesszős változata szerepel, egy olasz nyelvű mű: **Dante Alighieri** (1265–1321) itáliai költő *Isteni színjáték*a. A Paradicsom XVII. énekében Dante a Mars egében jár, és Beatrice bíztatására felteszi üdvözült ükapjának, Cacciaguidának a kérdést: vajon mi lesz az ő jövőbeli sorsa? Ezen kérdés megfogalmazásakor hangzik el a szólásmondás nyílvesszős változata is a következőképpen:

> Perchè la voglia mia saria contenta
> D'intender qual fortuna mi s'appressa;
> **Che saetta previsa vien più lenta**.[245]

értesült. Uo. 753. Az igehely, melyre a prédikáció épült: „Mert amitől leginkább rettegtem, az szakadt rám, és amitől féltem, az ért utol engem." (Jób 3,25)

[243] PFEIFFER 1845–1857. I. XXVI–XLIII.

[244] David von Augsburg: Die sieben Vorregeln der Tugend. IN: PFEIFFER 1845–1857. I. 309–325. Az idézett mondat: 316. 7–8. sor (IV. fejezet). SINGER 1995–2002. IV. 410.

[245] Paradicsom, XVII. ének, 25–27. sor. DANTE Alighieri: La divina commedia. Ed. Scartazzini, Giovanni Andrea–Vandelli, Giuseppe. Milano, 1920. 811. CASTELVETRO 1582. III. 345

Magyarul Szász Károly fordításában:

> Vágyam' lecsillapítná: megszívlelnem,
> Hogy rám mi sors vár; **mert előre látott**
> **Nyíl oly erős sebet nem üt a mellen**.[246]

Babits Mihály fordítása:

> Azért vágyamat töltenéd egészen
> **— mert előrelátott nyíl röpte lassabb —**,
> ha megmondanád, hogy sorsom mi lészen?[247]

Ugyanezt Nádasdy Ádám így fordította:

> … most mégis kérlek, teljesítsd a vágyam,
> hadd tudjam meg, mit tartogat a sors!
> **Lassabb a nyíllövés, ha jönni látjuk**.[248]

Dante hatalmas művéhez nem sokkal megszületése után már kommentárok hada készült, és ez évszázadokon át így folytatódott a XIX. század végi–XX. század eleji kritikai kiadások megjelenéséig. Ezekből a fenti mondathoz kapcsolódva korábban már számtalan megállapítást idéztünk vagy át is vettünk.[249]

Szintén olasz nyelvű irodalmi alkotás egy olyan mű, melyben találkozunk a fenti mondás latin változatával. **Girolamo Savonarola** (1452–1498) dominikánus szerzetes, firenzei prédikátor az 1494. esztendőben elhangzott beszédei egyikének mottóját János apostol evangéliumának 15. fejezetéből vette.[250] Ebben többek között azt fejtegeti, hogy Isten milyen jó Firenzéhez: a megpróbáltatásokkal sokszor csak fenyegeti az ő népét, hogy jó útra térítse őket, ha pedig mégis küld rájuk valami nyomorúságot, azt előre mindig bejelenti, hogy fel

(hibásan 245!). TASSONI 1609. 553. D'ALBERTI 1797–1805. V. 198. GIUSTI 1853. 6. CRESCINI 1917. 1207. CRESCINI 1918. 192. FUMAGALLI 1921. 427 (1261. sz.). CAPALDO 1984. 40. SINGER 1995–2002. IV. 410. RAPISARDA 2014. 27–28.

[246] DANTE Alighieri: Isteni színjáték. Ford. Szász Károly. I–III. Bp., 1885–1899. III. 201.

[247] Dante: Isteni színjáték. Ford. Babits Mihály. Szerk. Kaiser László. Bp., 2023. (Talentum Diákkönyvtár) 389.

[248] Dante: Isteni színjáték. Ford. Nádasdy Ádám. Bp., 2022. 639.

[249] Lásd a fentebb a Jacopo della Lana-, Bernardo Rambaldi da Imola-, Alessandro Vellutello-, Bernardino Daniello- és Pompeo Venturi-féle kommentárokra épülő megállapításainkat (115, 119–126. sz. jegyzet)!

[250] „*Bizony, bizony mondom nektek: aki nem az ajtón megy be a juhok aklába, hanem másfelől hatol be, az tolvaj és rabló.*" (Jn 10,1)

tudjanak rá készülni, és helyesen reagáljanak rá. Ekkor hivatkozik a szólás latin nyelvű nyílvesszős változatára.[251]

> Felice adunque te, Firenze, che hai avuti tanti guadagni, e tante consolazioni da Iddio. [...] Quando tu eri in tribolazione, Iddio ti mandò ad annunziare le tribolazioni, acciocchè tu lasciassi le cose terrene, e ritornassi a lui; e quando uno ti dice innanzi, che ti vuole dare, è segno che non ti vuole dare, ma solo vuole farti paura. Iddio ti ha detto: guardati, Firenze, guardati, che io ho la spada, sicchè è segno che e'non ti vuole dare; ma che ti vuole bene. [...] Quando bene e' ti volesse un poco dare, e'te l' ha detto prima, **et tela praevisa minus feriunt**: che egli avendoti fatto predire queste tribolazioni prima assi, che elleno sieno venute, le ti dorranno manco.
> *(Boldog vagy hát te, Firenze, aki Istentől annyi áldást és annyi vigasztalást kaptál!* [...] *Amikor* [pedig] *megpróbáltatásban voltál, Isten meghagyta neked, hogy hirdesd ki a megpróbáltatásokat, avégből, hogy elhagyd a földi dolgokat, és visszatérj hozzá. És amikor valaki előre megmondja, hogy ezeket adni akarja neked, az annak a jele, hogy igazándiból nem adni akarja, hanem rád akar ijeszteni. Isten azt mondta neked: Vigyázz, Firenze, vigyázz, mert nálam van a kard! Ez annak a jele, hogy nem rád mérni akarja ezeket, hanem hogy szeret téged!* [...] *Amikor* [pedig] *adni akart neked* [ebből] *egy kicsit, előre megmondta, és* ***az előrelátott nyilak kevésbé találnak el****, ezért, mivel ezeket a megpróbáltatásokat már azelőtt megmondta, mielőtt bekövetkeztek volna, kevésbé fognak fájni neked.)*

Lássunk egy XVII. század végi angol nyelvű művet is!

John Trapp (1601–1669) angol anglikán lelkész, szentírásmagyarázó a teljes Bibliához készített, és 1662-ben megjelent kommentáraiban ezt írja a Sámuel első könyvében olvasható egyik vers magyarázataként:

[251] Classici sacri oratori greci, latini, italiani e francesi. XII. Collezione di sacri oratori italiani. II. Prediche sopra diversi salmi e scritture ecclesiastiche del … Girolamo Savonarola … fatte in Firenze in santa Maria del Fiore l'anno 1494. cominciando il giorno Epifania e seguitando gli altri giorni festivi. [Szerk. nélkül.] Firenze, 1833. Predica XVIII. 283–303. Az idézett rész a 291. oldalon található.

„*And Jonathan told David*"][252] Wherein he did him a moſt friendly office (for **darts foreſeen are dintleſs**) and to his Father no diſſervice at all, by hindring him from imbruing his hands in innocent blood.[253]
*(Ezzel egy igen baráti szolgálatot tett neki, **mert az előre látható dárdák erőtlenek**, és egyáltalán nem tett rossz szolgálatot az atyjának sem, mert megakadályozta, hogy ártatlan vérrel szennyezze be a kezét.)*

Trapp művében tehát a közmondás dárdás változatának angol nyelvű megfogalmazásával találkozhatunk, ez pedig az adott esetben még ütősebbé és hatásosabbá válik azáltal, hogy Saul Dávidot egy feléje hajított dárdával akarta megölni.

Most pedig ugorjunk még 200 évet az időben előre! Egy különleges forrást tanulmányozzunk, mely talán leginkább a naplók és visszaemlékezések műfajába sorolható. **Bosco Szent János** (1815–1888) olasz katolikus pap, a szegény sorsú gyermekek felkarolásával és nevelésével foglalkozó szaléziánus szerzetesrend alapítója hatvan éven át időnként erőteljes álmokat látott, melyeket esténként, a „Jó éjszakát!"-köszönés előtt osztott meg nevelt fiaival. Álmai egy részét IX. Piusz pápa utasítására ő maga jegyezte le, más álmait azok vetették papírra, akiknek elmesélte, de ezeket a feljegyzéseket is, melyeket a szaléziánusok központi levéltára őriz, utólag mindig átnézte és kijavította.[254]

Egyik leghíresebb álmát, melyet *Tíz gyémánt* néven szoktak emlegetni, 1881. szeptember 11. éjjelén látta. Az álomban, vagy inkább prófétikus látomásban a rendházak vezetőivel társalgott egy csodálatos szépségű teremben, amikor megjelent közöttük egy gyönyörű palástot viselő férfi olyan fenséges arckifejezéssel, hogy alig bírtak ránézni. A palástón tíz gyémánt fénylett, a rajtuk

[252] „**És megmondta Jónátán Dávidnak**: Apám, Saul meg akar ölni. Ezért vigyázz magadra holnap reggelig, maradj a rejtekhelyen, és rejtőzz el!" (1Sám 19,2)

[253] TRAPP, John: Annotations upon the Old and New Testament in five distinct Volumes. I–V. London, 1662. I/2. 187. A lap szélén az angol nyelvű szólásmondás latin megfelelőjét is hozza: *Præviſa iacula minus feriunt.*

[254] Naplóját, melyben kereken 40 év történéseit rögzíti, csak halála után találták meg. Ebben különböző helyeken három álmáról olvashatunk. BOSCO János: Oratóriumi emlékiratok. A Szalézi Szent Ferenc Oratórium emlékiratai 1815-től 1855-ig. Bev. Giraudo, Aldo. Ford. Andrásfalvy András, Nagy Brigitta. Bp., 2012. 64–66 (kilencéves korában látott álma jövőjéről), 103 (ifjúkori álma a ferences rendbe való belépésével kapcsolatban), 141–142 (1844. októberi álma). Álmairól ír még: LUKÁCS István: A fiúk apostola. Bp., 2001. 10–12, 21, 45, 137, 143, 157–158, 168–169, 172, 189, 227–231, 244.

olvasható felirat szerint elöl a hit, remény, szeretet, munka és mértékletesség, hátul pedig az engedelmesség, szegénység, jutalom, tisztesség és böjt. Aztán sötétség támadt, majd a félhomályban a gyémántok helyén molyrágta lyukak jelentek meg, és a feliratok kicserélődtek a korábbi szavak ellentéteire. Végül a sötétség közepén egy újabb fényes alak jelent meg, aki — az álom olaszul lejegyzett alapszövegétől eltérően — ékes latin nyelven magyarázta meg a jelenés értelmét: mindaz, amit láttak, azt mutatja meg, hogy keresztény életünk milyenné válhat, ha törődünk vagy ha nem törődünk lelkünkkel. Eme magyarázat során hangzik el a következő mondat is:

> Servi et instrumenta Dei Omnipotentis, attendite et intelligite! Confortamini et estote robusti! Quod vidistis et audistis, est coelestis admonitio, quae nunc vobis et fratribus vestris facta est; animadvertite et intelligite sermonem! **Iacula praevisa minus feriunt**, et praeveniri possunt. Quot sunt verba signata, tot sint argumenta praedicationis. Indesinenter praedicate opportune et importune! Sed quae praedicatis, constanter facite, adeo ut opera vestra sint velut lux, quae sicuti tuta traditio ad fratres et filios vestros pertranseat de generatione in generationem.[255]
>
> *A mindenható Isten szolgái és eszközei, jól figyeljetek és értsétek meg! Legyetek erősek és bátrak! Amit láttatok és hallottatok, égi intés, amely nektek és testvéreiteknek adatott: figyeljétek és értsétek meg a beszédet!* ***Az előre látott dárdák kevésbé sebeznek****, és meg lehet előzni őket. Annyi legyen a szentbeszédek tárgya, amennyi a felvázolt elképzelés. Szakadatlanul hirdessétek*

[255] A tíz gyémántról szóló álom szövegének kritikai kiadása: ROMERO, Cecilia: I sogni di Don Bosco. Edizione critica. Torino, 1978. Sogno dei diamanti, 1881: 59–71. Az idézett szöveg a 69. oldalon olvasható. Szövegét elemzi, és egyben részletekben közli is: MOSETTO, Francesco: Le citazioni bibliche nel sogno dei „Dieci diamanti". IN: I sogni di Don Bosco. Esperanza rituale e sapienza educativa. Ed. Bozzolo, Andrea. Róma, 2017. 437–469. Idézett szövegünk a 463. oldalon olvasható. Bosco Szent János írásaiból egy terjedelmes szöveggyűjtemény is megjelent angol fordításban. BOSCO, Saint John: Teachings on Spiritual Life. An anthology. Ed. GIRAUDO, Aldo. Bangalore, 2013. A tíz gyémántról szóló álom a *Dreams relating to Salesian religious perfection* című fejezetben olvasható a 171–175. oldalon, a mi idézett szakaszunk a 175. oldalon található. Csak érdekességképpen említjük, hogy a fényes alak latin szövegének angol fordítását közlő lábjegyzet a szólásunkat is tartalmazó mondatot a következőképpen adja vissza: ***Forewarned is forearmed*** *and the faults you have seen can be prevented.* Lásd a 12. sz. jegyzetet!

> *az igét, prédikáljatok* [, akár alkalmas, akár alkalmatlan] *!*[256] *De amit hirdettek, azt állhatatosan tegyétek is meg, olyannyira, hogy cselekedeteitek mintegy fény legyen, amely mint biztos hagyomány öröklődik generációról generációra.*[257]

Amint láttuk, itt a mondás dárdás változata került elő, és az égi figyelmeztetésre való figyelés fontosságát hangsúlyozza.

Latin mondásunk népnyelvi irodalmi alkotásokban való feltűnésére utolsóként egy XIX. század végi hazai példát említünk, méghozzá ugyanabból az évből, melyben a tíz gyémántról szóló álmát Don Bosco látta. **Lakatos Ottó** (1802–1881) minorita szerzetespap, gimnáziumi igazgató[258] 1852-ben részese lett egy összeesküvésnek, melynek során Kossuth forradalmi kiáltványait terjesztették, és Amerikából csempészett dollárok értékesítésével igyekeztek pénzalapot teremteni egy Habsburg-ellenes felkelésnek. Lakatost 1854-ben fogták le, két évvel később 14 évi börtönbüntetésre ítélték, ám kegyelem útján 1857-ben visszanyerte szabadságát.[259] Visszaemlékezéseit az általa kiadott háromkötetes Arad története-monográfia függelékeként jelentette meg 1881-ben *Három év egy kompromittált életéből* címmel.[260] Ez tulajdonképpen rövid történetek laza füzére évekbe rendezve. A legelső történet, mely a *Szájuk nagyon eljárt* címet viseli, 1854. szeptember 21-i eseményeket örökít meg. Esti utcai sétája során Lakatos megtudja Deák Alajos városi iktatótól, hogy az eddig lefogottak alighanem beismerő vallomásokat tettek, mert Aradon nagyszabású letartóztatási hullámra készülnek a hatóságok. „*Szóljon őszintén, tartózkodás nélkül, ha tud mondani hitelest a desperált ügyről, szívesen felkérem, tudja Ön a latin mondatot:* „***Tela praevisa minus feriunt***.” — mondja Lakatos a városi köztisztviselőnek, aki erre elmondta, hogy éjszaka a városba nagyszámú csendőrség érkezett.[261] Így a letartóztatás már nem éri váratlanul Lakatost, bár ez a nyílvessző még így is igen nagyot üt rajta.

---

[256] A fordító ezt a részt kihagyta.

[257] A tíz gyémánt emberének álma. IN: ZANOTTI, Carlo Maria: Ragyogjátok be az életet. Don Bosco tíz gyémántja a fiataloknak (Don Egidio Viganò elmélkedései alapján). Bp., 2019. 6–11. Az idézett rész: 10.

[258] SZINNYEI 1891–1914. VII. 652–653.

[259] Márki Sándor: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. I–II. Arad, 1892–1895. (Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. II/1–2.) II. 618–619.

[260] LAKATOS Ottó: Arad története. I–III. Arad, 1881. A III. kötet végén: Függelék. Három év egy kompromittált életéből. 257–366.

[261] Uo. III. 263.

6. Ezen mondások felbukkanása különféle műfajú külföldi forrásokban (XIII–XV. század)

A fent említett irodalmi, történelmi, filozófiai és teológiai műveken kívül egyéb forrásokban is találkozunk a vizsgált szólásmondás különféle dárdás és nyílvesszős változataival. A teljességre törekvés igényét elvetve, a széles elterjedtség igazolására pusztán három előfordulást említünk meg a XIII–XV. századból, a XVI–XVII. századi külföldi említéseket pedig a 3. sz. mellékletben soroljuk fel.

1.

Az ötödik keresztes hadjárat előkészítése során III. Ince pápa 1213. február 15-én kelt levelében a velencei dózsét, február 19-én pedig Lombardia és Tuscia érsekeit és püspökeit szólította fel a szerveződő hadak segítésére. Az előbbitől azt kérte, hogy a köztársaság hajóival szállítsák őket a Szentföldre, az utóbbiaktól pedig, hogy a hadak toborzásában az oklevél felmutatójának, Monselicei Grimaldónak mindenben segítségére legyenek. Mindkét oklevél hangsúlyozza a majdani támadás váratlanságának fontosságát, ezen mondatokban fordul elő két különféle megfogalmazásban is a szólásmondás dárdás változata:

> „Verum quia **iacula imprævisa plus nocent**, transitus talium ante tempus in publicam deduci non debet notitiam, ut prælium Domini eo salubrius prælientur, quo minus præscientiæ clypeo adversarii fuerint præmuniti."[262]
> *(Mivel pedig **az előre nem látott dárdák többet ártanak**, ezek* [= a keresztesek] *átkelésének hírét idő előtt nem kell nyilvánosságra hozni, hogy az Úr harcosai annál biztosabban arathassanak győzelmet, minél kevésbé lesznek az ellenfelek az előretudás pajzsával felfegyverezve.)*

[262] XVI. könyv, 179. sz. BALUZIUS 1682. II. 832–833. Az idézett mondat: 833. Fontes rerum Austriacarum II. Diplomataria et acta 12–13. Urkunden zur älteren Handel- und Staatsgeschichte der Republik Venedig. Ed. TAFEL, Gottlieb Lucas Friedrich–THOMAS, Georg Martin. I–II. Bécs, 1856. II. 168–170. Az idézett mondat: 169–170. CRESCINI 1917. 1217–1218.

> „Ceterum quia **prævia iacula minus nocent**, expedit, ut quod idem vobis ſecreto retulerit, in publicam non deducatur notitiam ante tempus, ut dante Domino exequatur efficacius, quod intendit, quo minus adverſarii fuerint præmuniti.[263]
> *(Továbbá, mivel **az előre látott dárdák kevesebbet ártanak**, üdvös dolog, hogy amit ugyanő* [= az oklevél felmutatója, Grimaldus de Monte Silicis] *nektek titokban előadott, idő előtt ne legyen nyilvánosságra hozva, mert ha az Úr megadja, amit tervez, annál eredményesebben lesz végrehajtva, minél kevésbé lesznek az ellenfelek felfegyverezve.)*

2.

Egy XIV. században keletkezett, franciaországi keltezetlen irat egyik fejezete azzal foglalkozik, hogyan kell az ügyvédeknek működniük és viselkedniük.[264] Az irat a XVI. században a két híres francia jogász, **Pierre Pithou** (1539–1596) és fivére, **François** (1543–1621) birtokában volt, akik számos jogi témájú művet írtak vagy publikáltak.[265] A „jogászi kézikönyv" egyik mondata így hangzik:

> Et artificiose prosequere, quae per adversam partem dici debent; verisimiliter provideas pro hoc, quod notatur in glos<s>a in prohemio Institutionum super verbo *providencia* et Johannis[266] Andreae De re iudicata capitulo primo, libro sexto super verbo *prudenter*, nam **tela praevisa minus feriunt**, ut minus ferociter feriaris.[267]
> *(És kövesd szakavatott módon, amiket a másik fél szükségszerűen állít; illendően ügyelj arra, ami le van jegyezve a **providencia** (előrelátás) szónál az Institutiók előszavához írt széljegyzetben, valamint a Liber Sextus De re iudicata (Jogerős ítélet)*

[263] XVI. könyv, 180. sz. BALUZIUS 1682. II. 833.
[264] A fejezet címe: *De modo et gestu, quem debet habere advocatus.*
[265] GROSLEY, Pierre Jean: Vie de Pierre Pithou avec quelques memoire sur son pere et ses freres. I–II. Párizs, 1756.
[266] A szövegben hibásan: *Johannes.*
[267] KERVYN de Lettenhove, Constantin: Notes sur quelques manuscrits de la Bibliothèke de Bourgogne. IN: Compte-rendu des séances de la commission royale d'histoire 1858/11. 419–482. Az általunk idézett dokumentum: 462–463 (14777. sz.).

> [című részében] *az első fejezetben a Johannes Andreae által a* ***prudenter*** *(okosan) szóhoz* [írt] *széljegyzetben, hogy kevésbé hevesen légy megtámadva, mert* ***az előre látott nyílvesszők kevésbé találnak el****.)*

I. Justinianus kelet-római császár (527–565) uralkodása alatt zajlott és történt meg a római jog rendszerezésének és írásba foglalásának hatalmas munkája, ennek eredményeképpen született meg latin nyelven a később *Corpus juris civilis* néven emlegetett joggyűjtemény. Ennek részét képezte a Hadrianus óta hozott császári rendeletek gyűjteménye, a *Codex Justinian*[e]*us* 529-ben megjelent 12 könyve (javított verziója 534-ben készült el), a nevezetesebb jogtudósok írásainak kivonatait tartalmazó *Digesta* (Pandektai) 533-ban megjelent 50 könyve, a joghallgatók kézikönyvének készült és ugyanabban az évben kiadott *Institutiones* 4 könyve, végül ezt egészítette ki a Justinianus uralkodása alatt született rendeleteket tartalmazó, és nagyrészt görög nyelvű *Novellae (constitutiones)*.

Az *Institutiones* vagy *Elementa* címet viselő jogi tankönyvet, melyre az ügyvédi kézikönyv először hivatkozik, három jogtudós: **Tribonianus** († 546), **Theophilus** († 536) és **Dorotheus** († 542 előtt) állította össze, mintául a híres ókori római jogász, **Gaius** (120 körül–180 körül) 161-ben *Institutionum commentarii quatuor* címen megjelent magánjogi tankönyve szolgált. Legkorábbi ránk maradt kéziratai a IX. századból származnak, de számtalan későbbi is fennmaradt. Nyomtatásban először 1468-ban Mainzban jelent meg, ezt is számtalan kiadás követte. Ezek egy része lapszéli jegyzeteket nem tartalmaz, más részük viszont **Franciscus Accursius** (1182 körül–1263) itáliai jogász *Glossa ordinaria* címet viselő kommentárjait is hozza.[268]

Justinianus császár Institutióinak előszavában („*in prohemio Institutionum*"), a művet megerősítő és ajánló, 533. november 21-kén kelt császári oklevél elején a következő mondatok olvashatók:

> Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam, ut utrumque tempus et bellorum et pacis recte possit gubernari et princeps Romanus victor existat non solum in hostilibus proeliis, sed etiam per legitimos

[268] SCHILLER, Abraham Arthur: Roman Law. Mechanisms of Development. Hága–Párizs–New York, 1978. 28–40.

> tramites calumniantium iniquitates expellens, et fiat tam iuris religiosissimus quam victis hostibus triumphator, quorum utramque viam cum summis vigiliis et summa **providentia** adnuente Deo perfecimus.[269]
> *A császári felségnek nemcsak fegyverekkel kell ékesítve lennie, hanem törvényekkel is fel kell fegyverkezve lennie, hogy mind a háború, mind a béke idejében helyesen tudjon uralkodni, és a római császár győztes maradjon ne csak az ellenséggel vívott csatákban, hanem akkor is, amikor a hamis perlekedő csalárdságait kiűzi a jogérvényesítés útjairól, és éppoly lelkiismeretes legyen a jogban, mint amilyen diadalmas legyőzött ellenségein. Isten segítségével mindkét utat a legnagyobb buzgósággal és* ***előrelátással*** *megjártuk.*[270]

Az Accursius által készített Glossa ordinaria a *providentia* (előrelátás) szóhoz a következő megjegyzést fűzte:

> **providentia**: [scilicet quoad arma et nota tres <esse> hominis status:] memoria praeteritorum, scientia praesentium, providentia futurorum.[271]
> *(Előrelátás: [tudniillik eszközök és jellemzők alapján az embernek három állapota van:] a múltban történt dolgokra való*

[269] Az Institutiók középkori glosszák nélküli néhány újkori kiadása idézett szakaszunk oldalszámával: Louis Roussard (†1567) francia jogtudós, a bourges-i egyetem professzora jegyzeteivel: Institutionum domini … libri IIII. Ed. RUSSARDUS, Ludovicus. Antwerpen, 1567. 7. Daniel van Gaasbeeck (1655–1692) holland nyomdász és szövegkiadó szerkesztésében: Domini Justiniani sacratissimi principis institutionum libri quatuor. Ed. GAESBEECK, Daniel a. Leiden–Amszterdam, 1670. 2. Kritikai kiadása: Iustiniani Institutiones. Ed. KRUEGER, Paulus. Berlin, 1867. 1.

[270] Justinianus császár Institutiói négy könyvben. Ford. ifj. MÉSZÖLY Gedeon. Bp., 1997². 11.

[271] A Peter Schöffer által Accursius glosszáival együtt 1468-ban kiadott instituciókban: [Incipit liber primus domini Iustiniani imperatoris institutionum seu elementorum.] Ed. SCHOIFFER, Petrus de Gernsheim. Mainz, 1468. 1r. Ebben – az esse szó kivételével – a [ ] jelek közti szövegrész is szerepel. A szintén általa 1476-ban szerkesztett kiadásból ez a rész hiányzik. [Incipit liber primus domini Iustiniani imperatoris institutionum seu elementorum.] Ed. SCHOIFFER, Petrus de Gernsheim. Mainz, 1476. 1r. A korábbi kéziratok és a későbbi kiadások ezt a részt is általában hozzák. Csak néhány példa: [Institucionum seu pandectarum liber primus incipit.] Kézirat. XIV. sz. Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Latin 4427/1. 1r. [Incipit liber primus Institucionum.] Kézirat. XIV. sz. Tübingen, Universitätsbibliothek, Mc 68. 1r. [Institucionum incipit prohemium.] Ed. KOBERGER, Anthonius. Nürnberg, 1486. 2r. (a2r.) [Incipit prohemium.] Ed. PRATO, Johannes de. Lyon, 1491. aIIv. Institutionum sive primorum totius iurisprudentiæ Elementorum libri quatuor domini Iustiniani sacratissimi principis authoritate, iussuque compositi. Ed. BROSSEUS, Petrus. Lyon, 1627. 3.

emlékezés, a jelenben létezők ismerete, és a jövőbeli dolgok előre látása.)

Eme hármas felosztás forrása **Cicero** egyik fiatalkori retorikaelméleti munkája, mely a *De inventione* (A feltalálásról) címet viseli. Ebben a nagy szónok az emlékezést (*memoria*), az értést (*intellegentia*) és az előrelátást (*providentia*) az okosság (*prudentia*) három összetevőjeként sorolja fel.[272]

Ez a mű közismert volt az ókori klasszikusok fennmaradt munkáit olvasó középkori értelmiségiek között. **Aquinói Szent Tamás** például *Summa theologiae* című hatalmas összefoglalásában Cicerót idézvén az okosság erényének taglalásakor ezzel a három fogalommal is foglalkozott. Számára az alapkérdés az volt, mennyiben alkotórészei ezek az okosságnak, illetve milyen viszonyban vannak vele.[273] Ez a problematika más munkáiban is megjelent, így abban a

[272] „*Prudentia est rerum bonarum et malarum, neutrarumque scientia. Partes eius: memoria, intellegentia, providentia. Memoria est, per quam animus repetit illa, quae fuerunt; intellegentia, per quam ea perspicit, quae sunt; providentia, per quam futurum aliquid videtur, ante quam factum est.*" Cicero, Marcus Tullius: De inventione. (Rhetoricae libri duo, qui sunt de inventione rhetorica.) IN: Marci Tullii Ciceronis scripta, quae manserunt, omnia. I. Opera rhetorica. 1–2. Ed. MUELLER. Carl Friedrich Wilhelm. Lipcse, 1890–1891. I. 1. 117–236. Az idézet A II. könyv 53. fejezetében található a fenti mű 230. oldalán. Magyarul: „*Az okosság a jó, a rossz és a semleges dolgokról való tudás. Alkotórészei: az emlékezet, a belátás és az előrelátás. Az emlékezet által a lélek fölidézi az elmúltakat, a belátás által megismeri a jelenvalót, az előrelátás által annak elkövetkezését látja, ami még nem jött létre.*" Cicero, Marcus Tullius: A feltalálásról (De inventione). Ford. SIMON L. Zoltán. IN: Cicero összes retorikaelméleti művei. Szerk. Adamik Tamás. Pozsony, 2012. 79–199. Az idézett szöveg a 193. oldalon található.

[273] II/I. rész, 57. kérdés, 6. szakasz 4. pont. „*Praeterea Tullius ponit in sua rhetorica tres alias partes prudentiae, scilicet memoriam praeteritorum, intelligentiam praesentium, et providentiam futurorum.*" AQUINAS 1886–1887. II. 398. „*Ezenkívül Tullius az okosságnak három másik részéről beszél, tudniillik az elmúlt dolgokra való emlékezésről, a jelen dolgok értéséről és a jövő dolgokról való gondoskodásról…*" TUDÓS-TAKÁCS 2002–2014. II/1. 347. Uo. a 4. pontra. „*Ad quartum dicendum, quod memoria, intelligentia et providentia, similiter etiam cautio et docilitas et alia huiusmodi non sunt virtutes diversae a prudentia, sed quodammodo comparantur ad ipsam, sicut partes integrales…*" AQUINAS 1886–1887. II. 399. „*A negyedik ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy az emlékezés, értés, gondoskodás, óvatosság, tanulékonyság és más hasonlók nem az okosságtól különböző erények, hanem bizonyos módon úgy viszonyulnak hozzá, mint kiegészítő részek…*" TUDÓS-TAKÁCS 2002–2014. II/1. 348. Ugyanezt a problémakört járta körül részletesebben később is. II/II. rész, 49. kérdés, 1–2, 6. szakasz. AQUINAS 1886–1887. III. 374–376, 379–380. TUDÓS-TAKÁCS 2002–2014. II/2. 318–320, 323–324. Előkerül a téma később is Krisztus mindentudásának tárgyalása kapcsán. III. rész, 11. kérdés, 1. szakasz, a 3. pontra. „*Unde ad prudentiam requiritur memoria praeteritorum, cognitio praesentium, et providentia futurorum, ut Tullius dicit, in sua rhetorica. Quia igitur Christus habuit plenitudinem prudentiae secundum donum consilii, consequens est quod cognovit omnia singularia praeterita, praesentia et futura.*" AQUINAS 1886–1887. IV. 122–123. Erről nincs magyar fordítás, alább a mi fordításunkat közöljük. „*Ezért az okossághoz szükséges a múltbeli dolgokra való emlékezés, a jelenlegi dolgok ismerete és a jövendő dolgok előre látása, amint Tullius mondja retorikájában. Mivel tehát Krisztusé*

hatalmas teológiai értekezésben, melyet **Lombardiai Péter** (Petrus Lombardus; 1100 körül–1160) középkori itáliai skolasztikus teológus *Sententiarum libri IV* címet viselő teológiai rendszerező művéhez készített,[274] vagy abban a műben, mely a párizsi egyetemen az igazságról zajló vitákat foglalta írásba.[275]

Az ügyvédi kézikönyv másik hivatkozása szintén egy törvénygyűjteményhez kapcsolódik, de ez nem a polgári jog, hanem az egyházjog területéről való.

A XVI. század végére egységesülő egyházi törvénykönyv, a Corpus Juris Canonici törzsanyagát képező kánonjogi gyűjtemények javarészt a XII–XIV. század során keletkeztek. Ezek: a *Decretum Gratiani* (1140 körül), a IX. Gergely pápa rendeletére összeállított, 5 könyvből álló dekretális gyűjtemény, a *Liber extra* (1234), a VIII. Bonifác pápa rendeletére készült *Liber sextus* (1298), a XXII. János pápa rendeletére összeállított *Clementinae* (1317), valamint az *Extravagantes* címet viselő két magángyűjtemény (1325, 1500–1503). Ezek mindegyikéhez a római jog gyűjteményeihez hasonlóan a kor jogtudósai lapszéli jegyzeteket, kommentárokat írtak, melyek közhasználatba kerülve szintén *glossa ordinaria* néven terjedtek.[276]

Ügyvédi kézikönyvünk a **VIII. Bonifác pápa** által kihirdetett *Liber sextus* hivatalos lapszéli jegyzeteit készítő **Giovanni d'Andrea** (Johannes Andreae;

---

volt az okosság [erényének] *teljessége a* [jó]*tanács ajándéka révén, ebből következik, hogy minden egyes múltbeli, jelenbeli és jövőbeli dologról tudott.*" Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a *providentia* szót Tudós-Takács gondoskodásnak fordította.

[274] „*Videtur, quod partes prudentiae a Tullio male assignentur. Dividit enim prudentiam in memoriam praeteritorum et intelligentiam praesentium et providentiam futurorum.* […] *Sic igitur dico, quod partes, quas assignat Tullius prudentiae, sunt partes integrales.*" Aquinas, Thomas: Scriptum super libros Sententiarum Petri Lombardi. I–IV. Ed. MANDONNET, Petrus–MOOS, Maria Fabianus. Párizs, 1929–1947. III. 1071, 1073–1074. 33. distinkció, 3. kérdés, 1. szakasz, 1. pont. Magyar fordítása nincs, alább a mi fordításunkat közöljük. „*Úgy látszik, hogy Tullius helytelenül jelölte meg az okosság alkotóelemeit. Ő ugyanis az okosságot a múltbeli dolgokra való emlékezésre, a jelenlegiek értésére és az eljövendők előre látására osztotta fel.* […] *Így tehát azt állítom, hogy azok, amelyeket Tullius az okosság alkotóelemeiként jelölt meg, valójában kiegészítő részek.*"

[275] Ezek egyikében többek között azt a kérdést is tárgyalja, hogy az emlékezet (*memoria*) vajon része-e az értelemnek (*mens*). Ennek kapcsán kerül többször szóba az értés (*intelligentia*) és az előrelátás (*providentia*) is. „*Memoria namque praeteritorum est, ut dicit Tullius.*" (*Az emlékezet pedig a múlthoz tartozik, amint Tullius mondja.*) 10. kérdés, 2. szakasz, 3. pont. AQUINAS, Thomas: Questiones disputatae de veritate. IN: Sancti Thomae de Aquino Opera omnia. XXII–XXIII. Ed. Fatres praedicatores. Róma, 1970–1976. XXII/II. 1. 299. „*Praeterea, sicut memoria est praeteriorum, ita providentia est futurorum secundum Tullium.*" (*Továbbá Tullius szerint ahogy az emlékezet a múlthoz tartozik, úgy az előrelátás a jövőhöz.*) 10. kérdés, 2. szakasz, 4. pont. Uo. 300.

[276] ERDŐ Péter: Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés. Bp., 1998. (Egyház és jog. Kiadványok a kánonjog és az egyházakkal kapcsolatos jog köréből III.) 165–206.

1270 körül–1348) középkori itáliai jogtudós egyik glosszájára hivatkozik. A törvénykönyv *De sententia et re judicata* (Az ítéletről és a jogerős ítéletről) címet viselő fejezetének minket érintő mondata, mely IV. Ince pápának a IV. lateráni zsinaton kiadott okleveléből való, a következőképpen hangzik:

> Caveant ecclesiastici iudices et **prudenter** attendant, ut in causarum processibus nil vindicet odium vel favor usurpet, timor exsulet, praemium aut exspectatio praemii iustitiam non evertat, sed stateram gestent in manibus, lances appendant aequo libramine, ut in omnibus, quae in causis agenda fuerint, praesertim in concipiendis sententiis et ferendis, prae oculis habeant solum Deum, illius imitantes exemplum, qui querelas populi tabernaculum ingressus ad Dominum referebat, ut secundum eius imperium iudicaret.[277]
> *(Az egyházi bírák vigyázzanak és **okosan** ügyeljenek arra, hogy a pereskedés folyamata alatt semmilyen gyűlölet ne keletkezzen, semmilyen kedvezés ne forduljon elő, a félelem legyen száműzve, jutalom vagy jutalom elvárása az igazságot ne űzze el, hanem a mérleget tartsák a kezükben, a serpenyők egyenlő súlyokkal mérjenek, hogy mindenben, amit a perekben tenniük kell, különösen az ítéletek megfogalmazásában és meghozatalában egyedül Istent tartsák szemük előtt, annak a példáját követvén, aki a szentélybe belépve a nép panaszait az Úrhoz vitte, hogy az ő parancsai szerint hozzon ítéletet.)*[278]

A *prudenter* (okosan) szóhoz Giovanni d'Andrea a következő glosszát fűzte:

[277] Liber sextus decretalium domini Bonifacii papae VIII. IN: Corpus iuris canonici. Ed. FRIEDBERG, Aemilius. I–II. Graz, 1959. 929–1124. Az idézett rész: II. könyv, 14. cím, 1. fejezet. II. 1007.

[278] Utalás több ószövetségi és egy újszövetségi szakaszra. A pusztában vándorló nép panaszait először Mózes egyedül vitte Isten elé, majd Jetró tanácsára 70 vént választott ki, akik a kisebb ügyekben ítélkeztek, a nagyobb ügyekben pedig továbbra is Mózes maradt a nép szószólója. Ő időnként bement a szent sátorba, és szemtől szemben beszélte meg Istennel a fontos ügyeket, majd kiment a néphez, és közvetítette Isten parancsait (*2Móz 18,13–26; 33,7–11; 4Móz11,16–17.24–25*). Jézus pedig, mint egyedüli közvetítő, tulajdon vére áldozatával egyszer s mindenkorra belépett az igazi szentélybe, a mennybe, hogy eltörölje bűneinket, és közbenjárjon értünk (*Zsid 9,11–12.24–26*).

> **prudenter**: Seneca De quattuor virtutibus: „tribus temporibus tuus animus dispensetur: presentia ordina, futura provide, preterita recordare!"[279]
> *(Okosan: Seneca A négy erényről [írt művében]: gondolkodásod három időre terjedjen ki: a jelenlegi dolgokat rendezd, a jövőbelieket lásd előre, az elmúltakra emlékezz!)*

Giovanni d'Andrea itt valójában **Bragai Szent Márton** (515 körül–580) pannóniai származású középkori portugál teológus és filozófus, Dumio apátja, majd Braga érseke *A tisztességes élet alapelvei* (Formula vitae honestae) című művéből idéz. Lássuk közelebbről ezt a szakaszt!

> Si prudens es, animus tuus tribus temporibus dispensetur: praesentia ordina, futura praevide, praeterita recordare. Nam qui nihil de praeterito cogitat, perdit vitam, qui nihil de futuro praemeditatur, [fatuus et obliviosus appellatur, et] in omnia incautus incedit. Propone autem animo et mala futura et bona, ut illa sustinere possis, ista moderare.[280]
> *(Ha okos vagy, gondolkodásod három időre terjedjen ki: a jelenlegi dolgokat rendezd, a jövőbelieket lásd előre, az elmúltakra emlékezz! Mert aki semmit nem gondolkodik a múltról, elveszíti az életet, aki semmit nem elmélkedik a jövőről, [balgának és feledékenynek tartják, és] mindenben gondatlanul jár el. Állítsd hát magad elé a jövendőbeli rossz és jó dolgokat, hogy ezeket el tudd viselni, azokat pedig korlátok között tudd tartani!)*

[279] [Explicit Novella domini Johannis Andree super Sexto libro decretalium.] Kézirat. Padova?, 1386–1400 között. Universitätsbibliothek Erfurt, Bibliotheca Amploiana Fol. 213. 61r. *Seneca* helyett hibásan *Sane*! Novella Joannis Andree super Sexto [libro] decretalium. Velence, 1491. i6r. *Tuus animus* helyett hibásan *cuius annis*! ANDREAE, Johannes: Novella in Sextum Decretalium… Lyon, 1550. 59r. *Tuus animus* helyett hibásan *cuius annis*!

[280] Annei Lucii Senece de quatuor virtutibus liber incipit. [Köln, 1472.] Oldalszám nélkül [3.] A [ ] jelek közti rész hiányzik. Incipit liber Lucii Annei Senece Formula honeste vite vel De quattuor virtutibus cardinalibus. Párizs, [1489.] aIVv. A [ ] jelek közti rész is. Kritikai kiadása: Lucii Annae Cordubensis (Martini Dumiensis episcopi ad Mironem regem Galliciae) De formula honestae vitae vel De verborum copia vel De quatuor virtutibus cardinalibus liber. IN: Lucii Annaei Senecae opera, quae supersunt. Ed. HAASE, Fridericus. Lipcse, 1852–1853. III. 468–475. A minket érintő szakasz: 470.

Ez az írás a késő középkorban is igen népszerű és szélesen elterjedt volt, már a XIII. században lefordították provanszál, francia és olasz nyelvre, bár szerzőjéül legtöbbször az ifjabbik Senecát jelölték meg. Ennek oka egyrészt az a már általam korábban „Seneca megkeresztelésének" emlegetett jelenség,[281] melynek alapja, hogy gondolkodása nem állt messze a keresztény elvektől, ezért szívesen olvasták, idézték, sokszor olyan mondatokat is neki tulajdonítva, amelyeket soha nem írt le. Másrészt az is elképzelhető, hogy eredetileg valóban volt egy már elveszett írása a négy sarkalatos erényről, ezt pedig Bragai szent Márton kivonatolta és öntötte új formába.[282]

Összegzésképpen tehát elmondható, hogy az ügyvédi kézikönyv névtelen szerzője azt köti olvasói lelkére, hogy legyen bennük az az okosság, mely nemcsak a múltra és a jelenre figyel, hanem a jövőre is gondja van, vagyis gondolkodásban járjanak mindig egy lépéssel perbeli ellenfeleik ügyvédei előtt, hogy ne érje őket váratlanul semmilyen lépésük. Ennek a figyelmeztetésnek az alátámasztására használta a már említett nyílvesszős közmondást.

3.

A padovai Szent Jusztina-kongregációhoz tartozó **Urbano Pagnani** bencés szerzetes 1477. január 2-án vagy 3-án apátjának írt levelében részletesen beszámol Galeazzo Maria Sforza (1444–1476) milánói herceg (1466–1476) 1476 karácsonyán történt meggyilkolásáról. Ebben az eset megtörténte utáni felfordulást ecsetelve idézi alátámasztásként a mondás dárdás változatát:

> Videres per vicos et plateas homines et mulieres timidos ac pavidos veluti amentes huc illucque discurrere! Quom enim **minus iacula feriunt**,[283] **que previdentur**, quanto minus previsum est huiusmodi mortis tellum[284] ac penitus inopinatum, tanto magis perculit omnium corda…[285]
> *(Ha láttad volna az utakon és utcákon az aggódó és rettegő férfiakat és a nőket mintegy megtébolyodva ide-oda futkározni!*

[281] Lásd az 54. sz. jegyzetet!

[282] ADAMIK Tamás: Latin irodalom a kora középkorban (6–8. század). A keresztény Európa születése. Pozsony, 2014. 367–370, 382–385.

[283] A szövegben hibásan, talán rosszul másolva: *feriant.*

[284] A szövegben hibásan, talán rosszul másolva: *tellum.*

[285] DANIELS, Tobias: Commiato da un principe. L'uccisione di Galeazzo Maria Sforza in un inedito memoriale benedettino. = Studi di Storia Medioevale e di Diplomatica 2019. 207–239. Az idézett szakasz a 230. oldalon olvasható.

> *Minthogy **azok a dárdák kevésbé ártanak, melyek előre látszanak**, mivel igen kevéssé volt előre látható, és teljesen váratlan volt eme halál dárdája, annál inkább megdöbbentette mindenki szívét…)*

Mint már említettük, a XVI–XVII. században igen megszaporodott azon írásos emlékeink száma, melyek valamilyen formában hivatkoznak a szállóige dárdás vagy nyílvesszős változatára. A 3. sz. mellékletben további huszonnégy általunk feltárt külföldi forrást ismertetünk.

7. Ezen mondások felbukkanása különféle műfajú hazai forrásokban (XVI–XVIII. század)

A közmondás dárdás vagy nyílvesszős változatai hazai forrásokban is felbukkannak. Alább két XVI. századi magyar példát mutatunk be, majd kettőt-kettőt mutatóban a XVII. századból és a XVIII. század elejéről. A 4. sz. mellékletben sorolunk fel további tizenhetet ugyanebből az időszakból.

1.

1559-ben Draskovich György (1525–1587) pécsi püspök (1557–1563) egyházmegyéje papságához írt körlevelében többek között a török megszállás és a protestantizmus káros voltát veti össze, és az utóbbit ítéli veszedelmesebbnek. Ennek pedig egyrészt az az oka, hogy a török hódítás csak külső veszély, azonban a protestantizmus a lelket támadja, másrészt az előbbit már megismertük, és így tudunk védekezni ellene, az utóbbi terjedése viszont kiismerhetetlen és megmagyarázhatatlan.[286] Ezen gondolatmenet során, a török veszély elleni védekezés kapcsán hivatkozik a vizsgált szólásmondás nyílvesszős változatára.

> Iam vero cuiusmodi malum sit Turcica tyrannis, quia sensimus, atque experti persepe sumus, facile agnoscimus, idque ne

[286] MAJOROSSY Imre: „Expecta Dominum et viriliter age" A válság jelei és megoldási javaslatok Draskovich György *Epistola paraenetica* című művében. IN: Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630). Szerk. Bajáki Rita, Szilágyi Emőke Rita. Bp., 2023. (Reciti konferenciakötetek 23.) 251–262. A felvázolt gondolatmenet a 255–256. oldalon olvasható.

nimirum noceat, facilius cavemus. Unde proverbium illud locum habet: **Tela prævisa minus feriunt**.[287]
*(Márpedig, hogy minő veszedelem a török zsarnokság, mivel megtapasztaltuk, és igen gyakran magunkon érezzük, könnyen felismerjük, és attól, hogy semmiképpen ne ártson, könnyebben őrizkedünk. Ezért megállja a helyét ez a mondás: **Az előre látott nyílvesszők kevésbé ártanak**.)*

2.

1566. március közepén írt levelében Zrínyi Miklós (1508–1566) dunántúli főkapitány (1563–1566), a későbbi szigetvári hős többek között javaslatokat fogalmaz meg Károly osztrák főhercegnek (1540–1590), Stájerország, Karintia és Tirol urának (1564–1590) Szigetvár várható török ostromával kapcsolatban. A hadieszközök sürgős beszerzésével kapcsolatban úgy érvel, hogy ha időben nem kezdik el a felkészülést, nem fogják tudni megelőzni a veszedelmet. Ebben a gondolatmenetben hivatkozik az általunk vizsgált szólásmondás nyílvessző változatára.

Prospiciendum quoque, domine clementissime, venit, ut imminentibus malis praeveniendi resistendique materia inveniatur mature, **praevisa** enim (ut dici solet) **minus feriunt tela**, nam fortasse demum non dabitur opportunitas et impossibile erit evitare pericula ac subvenire periclitantibus, etsi omnibus viribus, summisque illud conabitur studiis, quia principiis neglectis sero remedium paratur.[288]
*(Az is tekintetbe veendő, legkegyelmesebb uram, hogy miután fenyeget a veszedelem, időben kell megtalálni a megelőzés és az ellenállás módját, hiszen, amint mondani szokták, **az előre látott nyílvesszők kevésbé találnak el**, mert csak úgy véletlenül nem lesz kedvező körülmény, és lehetetlen lesz elkerülni a veszélyeket és segítséget nyújtani a veszélyben forgóknak, habár*

[287] „A közmondásként hivatkozott mondat számos változatban bukkan föl." Uo. 256. 22. sz. jegyzet. KERCSELICH, Balthasar Adamus: Historiarum cathedralis ecclesiæ Zagrabiensis partis primæ tomus I. Zágráb, [1770.] 239.

[288] Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Szerk. BARABÁS Samu. I– II. Bp. 1898–1899. (Monumenta Hungariae historica. Magyar Történelmi Emlékek. I. osztály: okmánytárak 29–30.) A levél egésze: II. 4–9 (IV. sz.). Az idézett mondat: 6–7.

minden erővel és teljes igyekezettel erre lesz törekvés, mivel, ha a kezdeteket elhanyagoljuk, későn készül el az orvosság.)

3.

Következő forrásunk már a XVII. századból való. Ez II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1660) **1658-as** diplomáciai levélváltásának egyik darabja, melyet a fejedelem követe, Kövér György vitt magával Nádasdy Ferenc országbíróhoz (1655–1671), midőn azzal a feladattal megbízva ment I. Lipót magyar király (1657–1705) udvarába, hogy érje el: az uralkodó haddal segítse meg Erdélyt az annak lerohanására készülő törökkel szemben. Forrásunk 1658. március 27-én kelt, az országbíró javaslataira adott fejedelmi választ tartalmazza.[289]

Az idézett rész azt taglalja, hogy Rákóczi a segítségnyújtás fejében kész átadni Jenő várát is a császáriaknak, de ennek várható következménye az lesz, hogy a törökök majd el akarják fogatni, vagy le akarják mondatni. Az országbírótól arra nézve kér tanácsot, hogy ebben a helyzetben mit lesz célszerű lépni. Ebben a szövegösszefüggésben használja fel — egyébként hibásan idézve! — az általunk vizsgált szólásmondás nyílvesszős változatát.

> Jenőt hogysem pogánnak adjuk, inkább őfelsége keziben adjuk, ha az ország oltalmazni nem akarná. Ezt szóval declarálhatja.
>
> Noha Jenő őfelsége keziben akad, az török ebek nagyobb dühödtséggel lesznek ellenünk, és most is azt mondják, bika szarvában búnánk is, kikeresnek, de úgy, ha lehetne, az égből is levonnának. Történhetnik az is, az országtúl kézben kívánhatnának, vagy hogy fejedelemségből kitudassunk.
>
> „**Tela praevia** (!) **minus feriunt**" – szokták mondani. Mint igaz atyánkfiától kívánunk tanácsot, mit kellene cselekednünk, ha oly dolog történnék.[290]

[289] SZABÓ 2008. 64–68.

[290] A II. Rákóczi György által Nádasdy Ferenc országbírónak írt levél: SZABÓ 2008. 73–79. Az idézett rész a 75–76. oldalon olvasható.

4.

Lássunk még egy XVII. századi magyar forrást, mely hasonlóképpen a fejedelemség törökökhöz és Habsburgokhoz való viszonyával foglalkozik!

Szalárdi János (1601?–1666) korábban gyulafehérvári, majd váradi káptalani, ekkor kolozsmonostori konventi levéltáros, hadi fizetőmester, krónikaíró[291] **1664. szeptember 18-án** ír levelet Teleki Mihály (1634–1690) erdélyi főgenerális, I. Apafi Mihály (1632–1690) erdélyi fejedelem (1661–1690) főtanácsosa részére. A levél nagy részében pénz- és természetbeni járandóságaival kapcsolatos kéréseit fogalmazza meg, a végén pedig megemlíti egyik korábbi levelét, melyben krónikája kiadásához kért segítséget. A külön lapra írt utóirat azonban egy teljesen más témát feszeget:

> Az belső titkos dolgokat, uram, nem én dolgom, hogy vizsgáljam; de ha valamint az ott kinn valók az már kihirdetett és jobban-jobban exaggeraltatandó[292] győzödelmekkel szemét az szegény hazának beköthetik, és az sedes bellit[293] ez nyomorult házára fordíthatják, mint szokások, és 1595-ben is lött volt (melyen, elhiszem, nemis kevéssé munkálkodnak), igen-igen félő. Ne actum sit de Transsylvania, **tela enim praevisa minus feriunt**,[294] etc.

Szalárdi a Telekihez írt korábbi leveleiben is többször helytelenítette, hogy Apafi fejedelem közeledik a Habsburgokhoz, és hajlandóságot mutat velük összefogni a török ellen.[295] Történelmi párhuzamként a majd hetven évvel korábbi történésekre hivatkozott: 1595. január 28-án Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem (1586–1597; 1598–1599; 1601–1602) szövetséget kötött Rudolf magyar királlyal (1576–1608) a török ellenében. Ez a vállalkozás kezdetben nagy sikerekkel járt: Báthory Lippa és az előző forrásban szereplő Jenő várát is visszavette a töröktől, majd Gyurgyevónál Mihály havasalföldi vajda seregeivel együtt megverte a nagyvezír hadait. A következő esztendőtől kezdve azonban

[291] BOGDÁNDI Zsolt: A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában. Kolozsvár, 2012. (Erdélyi tudományos füzetek 274.) 95–96.

[292] exaggerál = felnagyít

[293] sedes belli = hadszíntér

[294] *Nehogy ez történjen Erdéllyel!* (Nehogy oda legyen Erdély!) *Mindenesetre az előre látott nyílvesszők kevésbé találnak el, stb.*

[295] SZAKÁLY 1980. 34–35.

vereségek sora következett, végül a XVII. század első éveire a fejedelemség iszonyú pusztítások színhelye lett.[296]

Szalárdi azon aggódik, nehogy a törökkel való szembefordulás most is hasonló végeredménnyel járjon. A történések hasonlóak. Székelyhíd és Kolozsvár 1664 januárjában a fejedelem kezére került, és eddigre megérkezett az augusztus 1-én aratott szentgotthárdi győzelem híre is, ami bíztató kezdetnek ígérkezett. Ugyanakkor Várad májusi ostroma sikertelenül végződött,[297] amit viszont Szalárdi rossz előjelnek tekinthetett, és alátámaszthatta abbéli félelmét, hogy Erdély földje ismét hadszíntérré válhat.

Végül nem ez történt, de ami történt, az sem volt sokkal kedvezőbb Erdély számára. Az augusztus 10-én aláírt vasvári békét a császár és a szultán Apafi tudta nélkül, a feje fölött kötötte meg, és a két fél többek között arról állapodott meg, hogy Várad, Lugos, Karánsebes és Jenő vára török kézen marad, Szabolcs és Szatmár vármegye pedig váraival együtt a magyar király fennhatósága alá kerül.[298] Erdély földje nem pusztult tovább, de a két császár háborúja a fejedelemségnek jelentős területi veszteségeket hozott.[299]

---

[296] Krónikája a végeredményt így foglalja össze: „*De ellenben mihelyt Báthori Zsigmond imide-amoda való kapdozásával – mintegy Sedeciás, a Júda királya, és a Júda s Izrael nemzete hogy az aegyptombéli királyhoz folyamodtak vala az Istennek erős fenyegetései ellen, mint kitetszik a próféták írásiból – a szegény országnak frigye ellen a török nemzetre kardoskodni kezde, azonnal mint jára az ország, nem mutathatják-e csakugyan azon Szászságon levő friss kőépületeknek fennálló sűrű puszta kéményei, az égés és régen pusztában való állás miatt romladozott kőfalai, mellyek im ötven s hatvan esztendőktől fogva újabban meg nem épülhettek? Valljon ha Báthori Zsigmond fejedelem az istenesen való igazgatásnak az ő tulajdon igaz vágásiból ki nem vetemedett volna méltóságra való vágyakodásával, házasságbéli és egyébként való szövetsége által, hanem maga sorsával, békességes szép fejedelemségével megelégedvén, török császár igazát kiszolgáltatta volna, az a Basta német generál segítsége, oltalma alatt esett nagy romlás a szegény országot valljon találhatta volna-e?* […] *Melly porta ellen való confoederátió, szövetség Rudolfus császárnak valóban nagy használatára is lett vala, mert Erdély, Havasalföldе csináltatván belli sedesnek, Szinán basával a porta a nagy erős Bécs kapuja elől azon szövetség által elvonattatott és messze vetődött vala, de Erdélynek bezzeg valóban szájába szegett vala akkor is íze.*" SZAKÁLY 1980. 81–83. A kort részletesen bemutatja: SZÁDECZKY Lajos: Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral. Temesvár, 1893. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. LVIII.) MAKKAI–MÓCSY–SZÁSZ 1986. I. 526–532.

[297] MÓCSY–SZÁSZ 1986. II. 800–802.

[298] MÓCSY–SZÁSZ 1986. II. 802.

[299] A levél, és ezen belül az idézett utóirat datálásával és értelmezésével kapcsolatban fontos felhívnunk a figyelmet, hogy épp abban a rövid időszakban íródott, amikor a szentgotthárdi csata eredményét már hallották Erdélyben, a vasvári békéről azonban még nem tudtak. A békekötés csak szeptember végén lett nyilvánosságra hozva, a fejedelmi udvarba pedig csak október 2-án jött meg a híre. MÓCSY–SZÁSZ 1986. II. 802.

Szalárdi levelének utóirata tehát írója kételyeinek és félelmeinek ad hangot. Vizsgált szólásmondásunk nyílvesszős változata ezzel kapcsolatos érvelését támasztja alá.

5.

Ugorjunk a XVIII. század elejére! Következő forrásunk a Rákóczi-szabadságharc végső, leszálló ágának idejéből való. **1710 elején** II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelem (1705–1711) a hadi helyzet állásáról és egyéb fejleményekről tájékoztatja főgenerálisát, Bercsényi Miklóst. Ezek között megemlékezik Andrássy István kuruc generális 1710 februárjában bekövetkezett árulásáról is. Ennek kapcsán írja:

> Az Kegyelmed 15. irott levelével megküldé Bertóti[300] Andrássi István[301] szép magaviselése hitetlen koronázatját is; de mivel **tela praevisa minus**[302] **feriunt**, s már ezeken túl lévén, inkább fő az fejem abban, hogy mindenünnen gátoltatván magam nagyhírű s reménségű operatióimbúl is majd egerecske születtetik.[303]

Mondásunk nyílvesszős változatának idézése mellett tehát saját nagyívű terveire, és ennek esendőségére utalva egy másik szólásmondássá vált latin idézetet is belesző mondandójába: Horatius Ars poeticájának egyik híressé vált sorát, melyet magyarul így szoktunk emlegetni: „*Vajúdnak a hegyek, és nevetséges egér születik.*"[304]

---

[300] Bertóti vezetéknévvel öten is szóba jöhetnek: Berthóti Ferenc szenátor, kassai vicegenerális, Sáros vármegyei mustra-commisarius, Berthóti Gábor hajdúkapitány, Berthóti Lajos Sáros vármegyei szolgabíró, Berthóti László szomolnoki inspector és Berthóti Zsigmond vezénylő ezredes. HECKENAST 2005. 60–62. Rákóczi levelezésében sokszor emleget Bertótit, de keresztnevet soha nem ad meg. Bercsényi keresztnévvel Istvánt és Ferencet emlegeti, Berthóti István szolnoki főkapitány, érsekújvári kerületi vicegenerális azonban már előbb, 1709 októberében meghalt. THALY 1873–1874. III. 189 (1709. május 14. István és Ferenc is!), 372 (1709. október 15. István halála!), 379 (1709. október 30. Ferenc), 381 (november 2. Ferenc), 410 (november 12. Ferenc), 436 (december 19. Ferenc), 502 és 503 (1710. április 29. Ferenc vicegenerális, szenátor), 592 (augusztus 1. Ferenc). HECKENAST 2005. 61. Így legnagyobb valószínűséggel Berthóti Ferencről van szó.

[301] Andrássy István 1704-től ezereskapitány, 1706-tól generális főstrázsamester, majd a nyugat-dunántúli seregek vezénylő tábornoka. 1710. február 13-án feladta Lőcse városát, és átállt a Habsburgok oldalára, áprilisban amnesztiában részesült. HECKENAST 2005. 24.

[302] A szövegben hibásan: *mimas.*

[303] THALY 1873–1874. III. 38–42 (26. sz.). Az idézett mondat: 38.

[304] *Parturient montes, nascetur ridiculus mus.* HORATIUS Flaccus, Quintus (Kr. e. 65–Kr. e. 8): De arte poetica. (Episztolák II. könyve, 3. vers) 139. sor. IN: Quintus Horatius Flaccus. Ed. ORELLIUS, Iohannes Gaspar. I–II. Zürich, 1851–1852[3]. II. 681–800. Az idézett sor: 721. Két

6.

Utolsó részletesebben ismertetett forrásunk két évvel későbbi, írója és címzettje megegyezik az előzőével, csak éppen fordított sorrendben. A levert szabadságharc után Lengyelországban tartózkodó Bercsényi Miklós főgenerális **1712. augusztus 17-én** Ilyvóból (Lemberg, Lwów, Lviv) írt levelet az ekkor még szintén Lengyelországban, Danckában (Gdańsk, Danzig) bujdosó II. Rákóczi Ferenc volt fejedelemhez, és többek között tájékoztatta az 1712-es pozsonyi országgyűlés őket illető határozatairól. A később az 1715. évi 49. törvénycikk 2. paragrafusában ratifikált döntés szerint, mivel társaikkal együtt nem tértek haza a megjelölt határidőre, hazaárulónak nyilvánították, száműzték és jószágvesztésre ítélték őket.[305] A levélnek ez a szakasza így szól:

> Egyéb újsággal nem udvarolhatok Fölségednek, hanem, hogy ma láttam 30. Julÿ költ levelit Wilcseknek[306] Pozsonból, kiben írja már végét az gyűlésnek, és hogy Fölségedet, engem, Forgács,[307] Eszterház Antal[308] és Waÿ Ádám[309] Uraimékot conscribálva,

magyar műfordítása: „*Hegy vajudik, s végül nevetést keltő egeret szül!*" Ars poetica. Ford. MURAKÖZY Gyula. IN: Quintus Horatius Flaccus összes versei. Szerk. Borzsák István, Devecseri Gábor. Bp., 1961. 575–599. Az idézett sor az 581. oldalon olvasható. Ugyanennek másik előfordulása IN: Poétikák. Arisztotelész, Horatius, Boileau. Szerk. Osztovits Szabolcs, Unghy-Seress Fanny. Bp., 2007. 61–83. Az idézett sor a 67. oldalon olvasható. „*Hegy vajudott, s született egy mókás szürke egérke.*" Ars poetica. IN: Horatius összes művei BEDE Anna fordításában. Bp., 1989. 328–342. Az idézett sor a 332. oldalon található.

[305] 1715. évi 49. tc. 2. §. TÓTH 1900. 480–481.

[306] Gróf Heinrich Wilhelm Wilczek altábornagy, királyi kamarás, udvari haditanácsos, Spielberg vár parancsnoka. Lengyel eredetű család sarja, akit másokkal együtt az 1715. évi 134. tc. honosított. 1711–1712-ben követ volt a lengyel udvarnál. TÓTH 1900. 542–545. Magyar főrangú családok. Szerk. KEMPELEN Béla. Bp., 1931. 256. THALY 1875–1879. IV. 10.

[307] Esterházy Antal (1676–1722): a neves arisztokrata család grófi ágának tagja. A császári hadseregben szolgálva az ezredesi rangig vitte. 1704-ben állt át Rákóczi oldalára, aki tábornokká nevezte ki. A szabadságharc során számtalan sikeres csata és vereség is fűződik nevéhez. 1705-ben szenátor és dunántúli főgenerális, 1706-ban a reguláris hadak főparancsnoka, 1710-ben Duna-Tisza közi főkapitány lett. A felkelés leverése után először Lengyel-, majd Törökországba bujdosott, Rodostóban halt meg. HECKENAST 2005. 133–134.

[308] Forgách Simon (1669–1729): grófi címet viselő főúri család sarja. Már fiatalon katonai pályára lépett, a vezérőrnagyi rangig vitte. Rákóczi táborába 1704 tavaszán állt át, aki tábornaggyá léptette elő. 1705-ben szenátor lett, 1706 végéig a reguláris hadak főparancsnoka, 1706 nyarától kassai kerületi főkapitány volt. Kezdetben nagy hadi sikereket ért el, később néhány komoly veresége után Rákóczi fogságba vetette: 1706–1710 között végig fogságban volt. Ennek dacára a szabadságharc bukása után ő is száműzetésbe ment: először Lengyelországba, majd Törökországba távozott, végül visszatért Lengyelországba, és ott is halt meg. HECKENAST 2005. 148–149.

[309] Vay Ádám (1657–1719): Szabolcs vármegyei előkelő református család szülötte. 1703 őszén csatlakozott Rákóczihoz. Kezdettől fogva a fejedelem udvari kapitánya, 1704–1711 között

> formális rebelliseknek agnoscáltattak az Országgal sine ulteriori spe gratiae,[310] minthogy Fölségednek adott conditiókra az praefigált hat hét alatt nem accedáltunk. **Praevisa haec tela minus feriunt** – Isten, s nem az német kegyelmében vetvén úgy is reménségünket.[311]

Az idézett közmondás tehát ebben a szövegösszefüggésben arra vonatkozik, hogy nem érte váratlanul őket ez az ítélet: már számítottak rá.

Ennyit magyarországi vonatkozású forrásainkról. Mint már említettem, a többi tizenhetet felsorolásszerűen a 4. sz. melléklet tartalmazza.

Végül itt kívánjuk felhívni a figyelmet arra, hogy az 5. sz. mellékletben táblázatba rendezve közöljük a közmondás latin (és olasz) nyelvű dárdás és nyílvesszős változatainak legkorábbi, XV. század végéig terjedő irodalmi előfordulásait (a hazaiakat a XVII. század elejéig kiterjesztve), hogy érzékletesebben láttassuk a különféle változatok időbeli eloszlását és egymáshoz való viszonyulását is.

III. ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK

Összefoglalásképpen szeretnénk leszögezni, hogy vizsgált mondásaink, mind az általános megfogalmazásúak, mind a dárdás vagy nyílvesszős metaforát használók, akár vidékenként egymástól függetlenül is megszülethettek volna, hiszen egy alapvető általános, közös emberi tapasztalatot jelenítenek meg. Azonban vizsgált időszakunkban, mely a XVI. század végétől a XVIII. század elejéig tartó mintegy másfél évszázadot öleli át, már olyan szorosak az Európán belüli kulturális kölcsönhatások, és a műveltséganyag annyira egységes szövedékké állt össze, hogy teljesen megalapozottan feltételezhetünk szoros kapcsolatokat és erős kölcsönhatásokat vizsgált szállóigénk továbbhagyományozását, változatainak formálódását illetően.

Milyen formában történhetett ez konkrétan a pápai törvénykönyv vizsgált cikkelyének fogalmazása kapcsán?

---

munkácsi főkapitány volt. 1705-ben szenátor lett, 1708-ban pedig huszti főkapitány. Végig Rákóczi bizalmi embere volt. A szabadságharc bukása után Lengyelországba menekült, ott is halt meg száműzetésben. HECKENAST 2005. 451–452.

[310] *a kegyelem későbbi reménye nélkül*

[311] THALY 1875–1879. IV. 195.

Az egyik lehetőség, hogy a szöveg alkotója a szólásmondás nyílvessző változatát írásába valamely általa olvasott nyomtatott műből (közmondásgyűjteményből, prédikációs kötetből, filozófiai vagy teológiai értekezésből stb.) emelte át.

Ez esetben szinte magától értetődően merül fel az a kérdés, hogy ő, aki minden bizonnyal a pápai kollégium falain belül élt és működött, vajon a könyvtár polcairól milyen köteteket tudott leemelni, melyekben találkozhatott a szállóige különféle verzióival?

A kollégiumi könyvtár régi anyagának, a Történeti Könyvtárnak a nyilvántartásait átnézve arra a megállapításra jutottunk, hogy ma egyetlen kötetet sem tudunk felmutatni, ami a XVI. század közepétől az adászteveli korszak kezdetéig (1752) bizonyíthatóan a könyvtár könyvanyagának része volt, és explicite közli a szállóige valamelyik verzióját. [312]

A kollégium újjáéledése utáni időszak könyvtári köteteinek gyarapodását nyomon kísérve[313] már találunk ilyen műveket, azonban a vizsgált törvénycikk írásakor ezek valószínűleg egyike sem képezte még a könyvtári állomány részét. Csak néhány példa:

[312] Az 1752 előtti időszakból megmaradt régi könyvek jegyzéke (135 tétel): DREKK O. 903. A pápai református kollégium anyakönyve (1791–1845). 55–57.

[313] DREKK O. 899. A pápai református kollégium könyvtári állományának szakok szerinti jegyzéke (XIX. század közepe: a legfrissebb könyv kiadási éve: 1854.). Benne: I. Történelem és földrajz. II. Jog- és államtudomány. III. Filozófia. IV. Teológia. V. Vegyes. VI. Természettudomány. DREKK O. 903. A pápai református kollégium anyakönyve (1791–1845). Benne: Az 1752 előtti időszakból megmaradt régi könyvek jegyzéke: 55–57. Az 1794 óta a könyvtárnak adományozott könyvek: 59–175. Az 1791-től vásárolt könyvek: 177–209. DREKK O. 908. A pápai református kollégium könyvállományának betűrendes jegyzéke (1802). DREKK O. 909. A pápai református kollégium könyvtárának régi leltárnaplói (1791–1831). Benne: 12. Libri philologici. 14. Libri historici. Mindez IN: SZABÓ György: A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp., 1987. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 6.) 152–154 (640, 642, 644, 648–649. sz.). A könyvtári anyagot a XIX. században a porosz rendszerű szakfelosztás szerint katalogizálták. Ez alapján a C I. (Egyetemes történelem), K II. (Egyháztörténet), valamint az L (Régi magyar nyomtatványok, a későbbi RMK I.), M (Hazai idegennyelvű nyomtatványok, a későbbi RMK II.) és N (Ősnyomtatványok) szakokat néztük át. BORSOS István: A pápai evang. reform. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története. Pápa, 1901. 143–178, 452–482, 581–590. Átnéztük továbbá az L, M, N, Q (Antikva – XVI. századi nyomtatványok), R (Apponyi-hungarika: külföldön nem magyarul nem magyar szerzőtől megjelent magyar vonatkozású nyomtatványok, az ú. n. „RMK IV.") és S (magyar szerzőktől külföldön idegen nyelven megjelent nyomtatványok, a későbbi RMK III.) szakok leltárnaplóit, végül a gyűjtemény nagykönyvtárának állományában lévő Történeti Könyvtár nemrég számítógépre is vitt cédulakatalógusát: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/papai_reformatus_gyujtemenyek_kiadvanyai_regi_konyvkatalogus/

A szállóige egyik általános megfogalmazású verziója, mely Titus Liviustól származik (**Notissimum quodque malum maxime tolerabile**),[314] négy olyan kötetben is olvasható, mely egykor megvolt, és ma is megvan kollégiumunk könyvtárában.

1. Titi Livii historiae Romanae principis libri omnes superstites… I–II. Frankfurt, 1609[1]. DREK B III. 1906. A két rész egybekötve. A kötet ma is megvan, 1903-ban ajándékozás révén került könyvtárunkba.[315] A szállóigévé vált mondat a 481. oldalon olvasható.
2. Ua. Frankfurt, 1619[2]. DREK B III. 1907. Csak az első kötet van meg. Tulajdonosbejegyzései szerint a XIX. század második évtizedében először Fitos Pálé, majd Reményik Jánosé volt,[316] a pápai kollégium állományát csak ennél később gyarapította. A szállóigévé vált mondat az 1. kiadáshoz hasonlóan a 481. oldalon olvasható.
3. Titi Livii Patavini Historiarum ab Urbe condita tomi II–III. Amszterdam, 1664. DREK B III. Az első kötet hiányzik, de ez a kettő ma is megvan. 1798-ban Arany József vásárolta Jénában,[317] valamikor ezután

[314] Lásd a 44–45. sz. jegyzetet!

[315] Az erről tudósító bejegyzés: *Kutassy Ferencz táczi ev. ref. lelkész ajándéka 1903. Borsos István könyvtárnok.* Kutasi Ferenc 1885–1929 között volt táci lelkész. TtREL I. 8. d. 11. Tác. 2, 13.

[316] A tulajdonosbejegyzések: *Cum duobus aliis tomis conſtat 3 Rhenensibus florenis in schedis reluitionalibus … anno 1812. 16. Octobris. Est Pauli Fitos. Jam Johannis Remenyik die 31ª Augusti 1814. maga kezével.* Fitos Pál a Pest vármegyei Abony mezővárosban született. Felsőbb tanulmányait Nagykőrösön kezdte, majd 1807-ben a debreceni kollégium deákjai közé lépett be. Ezután a nagykőrösi gimnázium professzora lett, innen szülővárosába ment: 1827–1837 között abonyi református lelkészként szolgált. 1837-ben visszament professzornak a nagykőrösi gimnáziumba. SZABADI 2013. II. 902. TtREL I. 8. d. 1. Abony. 11. Reményik János 1793-ban született a Szabolcs vármegyei Tiszacsegén. Tanulmányait Debrecenben kezdte, majd Karcagon folytatta, ahol 1807–1808 között gimnáziumi tanító volt. Tanulmányait Debrecenben fejezte be, ahol 1808-ban írta alá a kollégium törvényeit. Ezután először a Borsod vármegyei Mezőkeresztesen lett rektor, majd átkerült a Dunántúlra: Csákváron, Polgárdiban utána Balatonfőkajáron segédtanítóként, 1819–1825 között Csőszön, 1825–1846 között Ősin, végül 1846–1848 között Sárkeresztesen rektorként szolgált. 1863-ban halt meg Sárkeresztesen. SZABADI 2013. II. 916. ÉLIÁS János: Források a karcagi református fiúiskola történetéhez 1722–1850. = Lymbus 2022. 613–713. 643, 647, 703. Fitossal a debreceni kollégiumban tanult együtt, ismeretségük onnan eredeztethető.

[317] Az 1759-es tulajdonosbejegyzés olvashatatlan. Arany Józsefé: *Josephus Arany emit die 19. Novembris 1798. Jenae manu propria.* Arany József a Vas vármegyei Körmenden született. Felsőbb tanulmányait a pápai kollégiumban kezdte, majd kétévi pápakovácsi rektori szolgálat után a debreceni kollégium törvényeit írta alá. 1795-ben nagykállói rektor volt, majd 1798-ban a jénai egyetemre iratkozott be. 1800-ban avatták lelkésszé, ezután 1800–1812 között terestyénszecsődi, 1812–1839 között felsőőri prédikátorként szolgált. Közben 1808–1817 között egyházmegyei tanácsbíró, 1817–1839 között őrségi esperes is volt. 1839-ben halt meg. KÖBLÖS–KRÁNITZ 2018. I. 443.

került a könyvtár tulajdonába. A szállóigévé vált mondat a II. kötet 228. oldalán olvasható.

4. Titi Livii Patavini Historiarum ab Urbe condita tomi I–III. Amszterdam, 1678–1679. DREK B III. 1910. Mindhárom kötet 1911-ben ajándékozás útján került a könyvtárba,[318] ma is megvannak. A szállóigévé vált mondat a II. kötet 187. oldalán olvasható.

Mint feljebb látható, ebből a négy kötetből a 3. számú legkorábban csak a XVIII. század legvégét követően kerülhetett könyvtárunkba, a 2. számú legfeljebb a XIX. század első felében, míg a másik kettő csak a XX. század elején, vagyis egyértelmű, hogy a vizsgált cikkely megfogalmazója munkája során ezeket nem vehette a kezébe.

A szállóige további három általános megfogalmazású verziója, melyeknek Seneca a szerzője,[319] olvasható volt az alábbi kötetben:

> Lucii Annaei Senecae philosophi Opera, quae exstant, omnia a Iusto Lipsio emendata et scholiis illustrata. Antwerpen, 1605. DREK B III. 264. Az *Erkölcsi levelek* 76. sz. darabjában előforduló mondat (**Praecogitati mali mollis ictus venit**) az 527., *A bölcs állhatatossága* című írásban található (**Omnia mala leviora accident exspectantibus**) a 186., végül a *Marcia vigasztalása* címet viselő műben fellelhető (**Quae multo ante praevisa sunt, languidius incurrunt**) a 111. oldalon olvasható.

Erről a kötetről még azt is pontosan tudjuk, hogy a XIX. század folyamán hol volt elhelyezve.[320] Az érvényben lévő leltárkönyv szerint viszont az 1980-as években zajlott leltározáskor már nem volt meg, ma is lappang.

A Senecának tulajdonított, valójában Rotterdami Erasmus által átfogalmazott, szintén általános megfogalmazású szállóigét (**Ut ictum, quem praevideris, commodius excipis, sic praecogitatum malum minus offendit**) a kollégiumi törvénykönyv bevezetőjének fogalmazója talán olvashatta Konrad Wolffhart egyik XVI. században kiadott szállóige-gyűjteményében.[321]

---

[318] Az erről szóló bejegyzés: *Özvegy Horváth Károlyné ajándéka. Pápa, 1911. szeptember 15. Borsos István főiskolai könyvtáros.*

[319] Lásd a 46–57. sz. jegyzetet!

[320] V. szekrény, 1. sor, 1. szám. DREKK O. 899. III. Észtaniak 1.

[321] Lásd az 58, 61–62. sz. jegyzetet!

> LYCOSTHENES Rubeacensis, Conradus: Similium loci communes… [Genf,] 1595. DREK K IV. 1948. A kötet ma is megvan. Két XVII. századi tulajdonosbejegyzése van: az egyik 1634-ből, a tulajdonos neve olvashatatlan, a másik: *Jacobi Gernleri 1639.* A szállóige az „admonitiones" címszó alatt a Senecának tulajdonított mondatok végén olvasható az 5. oldalon.

Mivel semmi arra utaló adatunk nincs, hogy ez a kötet mikor és hogyan került könyvtárunk állományába, nem zárható ki, hogy volt a sáfárra vonatkozó cikkelyek összeállítójának kezében. Miután azonban a legkorábbi korszakból fennmaradt könyvek listáján nem szerepel, ez inkább azt a feltevést erősíti, hogy a szöveg fogalmazásakor ezt sem használhatta.

Végül, amint már korábban szó volt róla, a szólásmondás egyik nyílvessző változata (**Tela praevisa minus feriunt**) korabeli magyar fordításával együtt (**Az eleve meglátott nyilak nemigen ártalmasak**) megtalálható egy valamikor 1609 és 1614 között a sárospataki református templomban elhangzott magyar prédikációsorozatban is.[322] Ennek az igen értékes műnek egy példánya ma is birtokunkban van.

> Kecskemeti A. Ianos: Az Daniel Propheta Kőnyvenek az Szent Iras szerint valo igaz magyarazattya. Debrecen, 1621. Régi jelzet: DREK L 95. Mai jelzet: RMK I. 510. A szállóige magyar megfelelőjével együtt a 848–849. oldalon olvasható.

Ezt a kötetet azonban a vizsgált cikkely megfogalmazója szintén nem vehette kézbe, mert csak a XIX. század elején került könyvtárunk tulajdonába: 1808 januárjában Gózon István dunapataji lelkész, dunamelléki egyházkerületi főjegyző özvegye, Sátor Judit ajándékozta a kollégium diákságának.[323]

---

[322] Lásd a 97–98, valamint a 210–213. sz. jegyzetet!

[323] *Ketskemeti Janos: Daniel profeta magyarazatja rövid predikatziokba Tomus 1. Debretzen, 1621. Nobilis Juditha Sátor, vidua admodum reverendissimi domini Stephani Gózon Verbi Divini ministri Patajiensis et generalis notarii superintendentiae Cisdanubiana obtulit anno 1808. mense Januario obtulit (!) Bibliothecae illustris collegii reformatorum Papensis.* DREKK O. 903. 88. 38. sor. Az ajándékozás ténye a kötet elejére is be van jegyezve: *Ex oblatione Judithae Sátor, viduae admodum reverendi domini Stephani Gózon Verbi Divini ministri Pataiensis et generalis scribae possidet publica Collegii reformatorum Papensis Bibliotheca. Signatum die 16. Januarii 1808. per Gedeonem Deákÿ Bibliothecarium.* Halasi Gózon István 1722-ben született Kiskun-

Ami szemet szúró: könyvtárunkban ma Dionysius Cato párversekbe szedett bölcs mondásainak egyetlen korai kiadása sincs meg, de nyilvántartásaink sem ejtenek egyetlen szót sem korábban megvolt, majd eltűnt példányokról. A legkorábbi példány egy olyan 1769-es debreceni kiadás, melyben Dionysius Cato mondásai Phaedrus ezópusi meséivel lettek egybekötve: az előző szövegé-nek alapja az 1669-es uppsalai, a másodikénak pedig az 1727-es leideni kiadás.[324]

Ha már szó esett Phaedrusról és Aesopusról: a két meseíró műveinek szintén alig vannak korai kiadásai könyvtárunkban.

Phaedrus legkorábbi nyomtatott kötete egy XVII. század harmadik harmadából való francia fordítás volt,[325] melynek a XIX. századi nyilvántartások szerint még pontos elhelyezését is ismerjük,[326] de a ma érvényben lévő leltárkönyv szerint már az 1980-as években is lappangott. A nálunk ma is fellelhető legkorábbi latin nyelvű példány egy 1728-as augsburgi kiadás.[327]

Könyvtárunk Aesopusnak két korai görög-latin bilingvis kiadását őrzi. Az egyik egy szinte „minipéldány" 1574-ből,[328] a másik pedig egy kolligátum a XVII. század legvégéről, mely a strasbourgi gimnázium számára egy görög nyelvtan kezdő és haladó szintű anyagát tartalmazza, az elsőhöz társítva az

halason. 1740-ben subscribált a debreceni kollégiumban, 1744–1746 között kecskeméti rektorként szolgált, majd 1746–1747-ben a leideni, 1747-ben a franekeri, végül 1747–1748-ban újra a leideni egyetemen tanult. Hazatérése után 1750-ben a cecei gyülekezet hívta meg lelkészének, 1752-től pedig kecskeméti professzor lett. Ezután újabb lelkészi állomások következtek: 1758–1764 között csökmői, végül 1764–1790 között pataji lelkészként szolgált. 1782-től egyházkerületi főjegyző is volt. Meghalt 1790-ben. Felesége Sátor Pál komáromi polgár lánya, Sára volt, akivel 1752 elején esküdtek. TtREL I. 8. d. 1. Cece. 1 (évszám nélkül). d. 2. Dunapataj. I, II, R, 44–46. d. 21. Csökmő. 8. SZINNYEI 1891–1914. III. 1327. FÖLDVÁRY László: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I–II. Bp., 1898. II. 155, 217–218, 227, 256. Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. Szerk. BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor. Bp., 2007. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.) 109 (1007. sz.), 276 (3055. sz.). SZABADI 2013. I. 429, 475.

[324] Phaedri Augusti liberti Fabularum Aesopiarum libri V ad editionem Petri Burmanni Leidensem anni 1727. expressi. Debrecen, 1769. Dionysii Catonis Disticha moralia ex editione Upsaliensi Henrici Curionis anni 1669. Debrecen, 1769. Collig. DREK B III. 2442. Az érvényben lévő leltárkönyv szerint az 1980-as években már nem volt meg, ma is lappang. Ugyanez a kolligátum megvan az Egyetemi Könyvtárban is. Magyarország bibliographiája 1712–1860. Szerk. PETRIK Géza–KOMJÁTHY Miklósné–MARKOS Béla–PAVERCSIK Ilona–V. ECSEDY Judit. I–VIII. Bp., 1888–1991. III. 88.

[325] Les fables de Phèdre. Párizs, 1667. DREK B III. 2438.

[326] Elhelyezése: XV. szekrény, 6. sor, 1. szám. DREKK O. 899. V. Vegyesek 7. Jelzete: Theca H. Ordo IX. No. 11. DREKK O 909/26. 10.

[327] Phaedri Fabularum Aesopiarum libri V. Augsburg, 1728. DREK B III. 2440.

[328] Aesopi Phrygis Fabulae Graece et Latine. Basel, 157[4]. DREK B III. 36. XIX. századi elhelyezése: XV. szekrény, 3. sor, 1. szám. DREKK O. 899. V. Vegyesek 4. (Hibásan 1572!) Tulajdonosbejegyzése nincs.

ezópusi mesék egy rövidebb válogatását.[329] Az első bekerülésének idejére, módjára vonatkozó adataink nincsenek, a második csak 1810-től van a könyvtár birtokában,[330] úgyhogy nem lehetett a vizsgált cikkely fogalmazójának kezében.

Az említett Phaedrus- és Aesopus-kiadások máshol őrzött példányaiba belenézve arra felismerésre jutottunk, hogy a minket érintő mesék egyikét sem tartalmazzák: sem a szólásmondás egyik általános megfogalmazású változatát alcímében tartalmazó (**Nimiam securitatem saepe in periculum homines ducere**), a kakas és a macskák esetét elbeszélő történetet,[331] sem a szállóige egyik nyilas metaforára építő verzióját (**Praevisa minus laedere tela solent**) említő, a fecske és a madarak esetét taglaló, Angliai Valter által verses formába öntött elbeszélést,[332] így amúgy sem jöhetnének szóba a vizsgált törvénycikkhez használt egyik forrás gyanánt.

Eddig arról a lehetőségről írtunk, hogy a sáfárra vonatkozó cikkelyek fogalmazója esetleg valamely könyvtárunk birtokában lévő műből merítette a szövegében felhasznált szólásmondást. Mint láttuk, ennek igen kicsi az esélye.

Természetesen a magyar történelem viharos évszázadaiban, a tárgyi és írásos örökségben végbement számos háborús pusztítás következtében a XVII. századi kollégiumi könyvtári állomány jóval nagyobb lehetett, azóta igen sok

[329] Educationis puerilis linguae Graecae pars prima pro schola Argentinensi. Fabellae quaedam Aesopi Graecae ad puerilem educationem in gymnasio Argentoratensi selectae. Strasbourg, 1596. GOLIUS, Theophilus: Grammaticae sive educationis puerilis linguae Graecae pars altera pro schola Argentinensi conscripta, iam denuo recognita atque aucta. Strasbourg, 1597. Collig. DREK B III. 986. XIX. századi elhelyezése és jelzete: Theca E. Ordo VIII. No. 10. DREKK O 909/23. 14.

[330] Korábbi tulajdonosbejegyzései: *Greg. Bathori. Joh. B. Szoboszlai 1680. Mart. Bitskei 1764. Mich. Molnár Szánthaini.* A kötet 1810. április 2-án Deli József másodéves tógás deák adományából került a kollégium könyvtárába. „*Aesopi Fabellae quaedam Graecae et Educationis puerilis linguae Graecae pars I. Argentorati 1596.*" DREKK O 903. 95. 5. tétel. A kötet elején egy kézzel rajzolt színes kép alatt: *Ex libris Josephi Deli anno 1809.* Alatta az ajándékozás ténye: *Humanissimus dominus Josephus Deli studiosus biennis obtulit bibliothecae Collegii reformatorum Papensis. Signatum die 2da Aprilis 1810. Michael Nagy bibliothecarius manu propria.* Deli József valamikor 1792–1794 között született Tácon, apja, János ott rektorként szolgált. 1802-ben iratkozott be a pápai kollégiumba coniugistának, majd Halason tanult tovább, visszajött Pápára, és 1808-ban subscribált. Ugyanezt 1809-ben Halason is megtette, majd újra visszatért Pápára, ahol 1810–1812 között kollégiumi magántanító is volt. 1813–1816 között tengődi, 1816–1817 között besei rektor volt, aztán visszatért Tengődre rektornak és kántornak. 1824–1830 között Sáregresen volt praeceptor és jegyző, 1831-től Nyimen, végül 1840–1848 között Balatonkilitin rektor. KÖBLÖS–KRÁNITZ 2018. II. 1203.

[331] Lásd a 66–69. sz. jegyzetet!

[332] Lásd a 153–157. sz. jegyzetet!

kötet eltűnhetett vagy elpusztulhatott. Mindenesetre nem tudunk egyetlen példányt sem felmutatni, amelyről, ha nem is állítható, de legalábbis feltételezhető lenne, hogy forrása lenne a vizsgált törvénycikkben szereplő szállóigének.

Sokkal inkább elképzelhető az a másik lehetőség, miszerint a szólásmondást a cikkely megfogalmazójának korábbi latin tanulmányai során, talán valamelyik nyelvi jelenség (vélhetőleg a participális szerkezetek) gyakorlásakor példamondatként kellett memorizálnia, így ez saját műveltséganyagának szerves részévé vált, és bármikor, adott esetben a sáfárról szóló törvénycikkek összeállításakor is szinte automatikusan aktivizálódhatott.

Ha részint a főszövegben, részint a 4. sz. mellékletben közölt hazai forrásainkat egybevetjük, ez alátámasztja azt a feltételezést, hogy a különféle latin szólásmondások, köztük az általunk vizsgált szállóigék is, a művelt társadalmi rétegek körében általános használatban voltak, tanulmányaik során szinte „a levegővel együtt szívták magukba". Feltűnő, hogy a mondás egyik nyílvessző változatának pusztán az 1658-as évből két, az ezt követő harmadik, 1661. esztendőből ismét két, az ez utóbbit követő harmadik, 1664. évből pedig még egy magyarországi említését is megtaláltuk, ráadásul igen nagy földrajzi szóródásban: az egyik említés egy soproni főúri, kettő az erdélyi fejedelmi udvarhoz köthető, kettő pedig az erdélyi szászok között született.[333]

Egy korábbi tanulmányunkban[334] azt vizsgáltuk, hogyan válhattak olyan klasszikus szerzők, mint Hérodotosz, Hérakleidész Lembosz, valamint Sextus Empiricus és Serinus történeti és filozófiai művei másfél–két évezreddel később az újkori magyar tanintézmények diákjainak életet formáló példatárává. Szállóigénk különféle változatainak tanulmányozása ezt a képet árnyalja tovább: arra mutat rá, hogyan bővült ez a példatár annak a műveltséganyagnak elemeivel, melyet hazai kollégiumaink diákjai tanulmányaik során nem passzív ismerethalmazként sajátítottak el, hanem később mindennapi életük során átemelték a közbeszédbe, és beépítették legkülönfélébb műfajú írásműveikbe is. Így kerülhetett be ez a szállóige is a pápai református kollégium törvénykönyvébe, hogy hatásos indoklást szolgáltasson egy szigorú rendelkezés elvi megalapozásához.

333 Lásd a 289–294. sz. jegyzethez tartozó forrásokat és a 4. sz. melléklet 12–14. sz. iratait!

334 KÖBLÖS József: „Discere est a Lacedaemoniis…" A törvények szükségességének indoklása a Pápai Református Kollégium legrégibb törvénykönyvében. = Acta Papensia 2024/3–4. 217–282.

Summary

JÓZSEF KÖBLÖS

„Tela praevisa minus feriunt…"
A Latin common saying and its sources occurring in the earliest code of the reformed college of Pápa

The earliest code regulating the everyday life of the reformed college of Pápa was established in 1585. The author is currently working on its new translation; this study is a part of this huge work. Editors of the code quote bible verses, quotations from authors from the classical ancient times, and contemporary proverbs and common sayings to define certain paragraphs. Their origin is clear in most of the cases. Paragraph 14, however, which summarize the duties of the economic officer of the college the so-called steward (oeconomus in Latin) arises several questions for which the author is looking for the answer. The steward's task was to check whether the students take part in the mess on Sunday, in winter he controlled the right usage of the stoves to prevent fires. If he neglected his duties, he got fined. The Latin common saying quoted in the title has survived in several forms, its counterparts can be found in the collections of proverbs and common sayings in Europe. Its meaning in every case is that every blow of fate or disaster which was predicted beforehand and we expect it to come shocks us much less that as if it reached us totally unexpectedly. The study gives a very detailed explanation for the different versions of the original common saying in the ancient times, in the Middle Ages and in the modern era, its literary, scientific and colloquial occurring, and points on their false or right explanations. Finally, it explains how the quotation could get into the texts of the code of the college of Pápa. One possible explanation is that the author of the text read the common saying in one of the printed books of the library (in which one cannot be detected because the old books of the library did not survive). The other, more probable explanation is that the writer of the article met the common saying when learning Latin and memorised it.

RÖVIDÍTÉSEK

BL (+ sorszám)	=	Bestiaria Latina. Latin Via Proverbs. Latin Vocabulary Through Preverbs. http://latinviaproverbs.blogspot.com/2011/08/
DREK	=	Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Pápa
DREKK	=	Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára, Pápa
DREL	=	Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa
KOCHER (+ kezdőbetű és sorszám)	=	KOCHER, Henerik: Dicionário de Expressões e Frases Latinas. https://hkocher.info/minha_pagina/dicionario/oabrev.htm

RMK	=	SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: Régi magyar könyvtár. I–III/1–2. Bp., 1879–1898. (Mellette a kötetszám és sorszám szerepel.)
RMNy	=	Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk. BORSA Gedeon–HERVAY Ferenc–HOLL Béla–KÄFER István–KELECSÉNYI Ákos–HELTAI János–P. VÁSÁRHELYI Judit. I–IV. Bp., 1971–2012. (Mellette a kötetekben folytatólagosan adott sorszám szerepel.)
TtREL	=	Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen

RÖVIDÍTVE KÖZÖLT IRODALOM JEGYZÉKE

AQUINAS 1886–1887	=	AQUINAS, Thomas: Summa theologica. I–VI. Róma, 1886–1887.
BADICS 1914–1937	=	Gyöngyösi István: [Műfordítások Ovidius munkáiból.] Páris Helenának. IN: Gyöngyösi István összes költeményei. Szerk. BADICS Ferenc. I–IV. Bp., 1914–1937. (Régi Magyar Költők Tára IX–XII.)
BALUZIUS 1682	=	Epistolarum Innocentii III. Romani pontificis libri undecim. Ed. BALUZIUS, Stephanus. I–II. Párizs, 1682.
BÁLINT NAGY 1930	=	BÁLINT NAGY István: Purkircher György (1530–1578) pozsonyi orvos élete. = Orvosi Hetilap 1930/22. 553–556.
BÁNK 1999	=	BÁNK József: 3800 latin bölcsesség. Szállóigék, velős mondások latinul és magyarul. Bp., 1999[4].
BEKE–BARABÁS 1888	=	BEKE Antal–BARABÁS Samu: I. Rákóczy György és a porta. Levelek és okiratok. Bp., 1888.
BIELOWSKI et al. 1864–1893	=	Monumenta Poloniae historica. Pomniki dziejowe Polski. Ed. BIELOWSKI, August–KĘTRZYŃSKI, Wojciech–LISKE, Xavery–LOBKIEWICZ, Antoni–WIERZBOWSKI, Teodor–PAPÉE, Fryderyk–FINKEL, Ludwik–KIATKOWSKI, Saturnin. I–VI. Lwów–Krakkó 1864–1893.
BITSKEY 2007	=	Formulae puerilium colloquiorum. – Dicta Graeciae sapientium. – Libellus elegantissimus. – Civilitas morum. Debrecen, 1591. Facsimile. Közzéteszi: Kőszeghy Péter. BITSKEY István: A debreceni nyomda latin–magyar tankönyvkiadási programja 1591-ben. Bp., 2007. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XL.)

BREV. ADV. 1839 = [Szerző nélkül:] Breviarium advocatorum. Nápoly, 1839.

CAPALDO 1984 = CAPALDO, Janja Jakov: Tanatologia negativa in una poesia bulgara del seicento. = Europa Orientalis 1984. 33–70.

CARTAGENA 1609 = CARTAGENA, Juan de: Homiliae catholicae in universa christianae religionis arcana cunctis Divini Verbi praeconibus utiles valde atque pernecessariae in libros sexdecim divisae… Róma, 1609.

CASTELVETRO 1582 = CASTELVETRO, Lodovico: Le rime del Petrarca brevemente sposte. I–III. Basel, 1582.

CHAMBAUD 1792 = CHAMBAUD, Lewis: Idioms of the French and English Languages. London, 1792.

CRESCINI 1917 = CRESCINI, Vincenzo: Saetta previsa. = Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. 1916/1917. LXXVI/2. 1007–1220.

CRESCINI 1918 = CRESCINI, Vincenzo: L'origine d'un pentametro attribuito a Ovidio. = Giornale storico della letteratura italiana 1918/2. 192–193.

D'ALBERTI 1797–1805 = D'ALBERTI di Villanuova, Francesco: Dizionario universale critico enciclopedico della lingua italiana… I–VI. Lucca, 1797–1805.

DOGIEL 1758–1764 = Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Litvaniae… Ed. DOGIEL, Mathias (Maciej Dominik). I–V. Vilnius, 1758–1764.

DUFF 1934 = Minor Latin Poets with Introductions and English Translations. Ed. DUFF, John Wight–DUFF, Arnold Mackay. I–II. London, 1934. (Loeb Classical Library 284, 434.)

FRAKNÓI 1873 = FRANKL Vilmos: Egy XVI-ik századbeli magyar füvész és orvos emlékezete. = Századok 1873. 525–537.

FUMAGALLI 1921 = FUMAGALLI, Giuseppe: Chi l'ha detto? Tesoro di citazioni italiane e straniere. Milano, 1921[7].

GAAL 1830 = GAAL, Georg von: Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen. Bécs, 1830.

GASTALDELLI 1970 = Goffredo di Auxerre: Super Apocalypsim. Ed. GASTALDELLI, Ferruccio. Róma, 1970. (Temi e testi 17.)

GIBBS 2006 = GIBBS, Laura: Latin via Proverbs. 4000 Proverbs, Mottoes and Sayings for Students of Latin. Morrisville, 2006.

GIUSTI 1853 = GIUSTI, Giuseppe: Raccolta di proverbi toscani. Firenze, 1853.

GRAMMATIK 1829–1834 = Lateinische Grammatik mit geeigneten sowohl lateinischen als deutschen Uebingen zum Gebrauch der Schulen. [Szerk. nélkül.] I–II. Einsiedeln, 1829–1834.

GROEN–KRÄMER–BUSSEMAKER 1835–1918 = Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. Ed. GROEN van Prinsterer, Guillaume–KRÄMER, Frederik Jan Louis–BUSSEMAKER, Carel Hendrik Theodoor. I. 1–8. II. 1–3. III. 1–3. IV. 1–4. V. 1–3. Leiden, 1835–1847. Utrecht, 1857–1861. Leiden, 1907–1918.

HECKENAST 2005 = HECKENAST Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Bp., 2005. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 8.)

HERVIEUX 1893–1899 = Les fabulistes latins depuis le siècle d'Auguste jusqu'à la fin du moyen âge. Ed. HERVIEUX, Léopold. I–V. Párizs, 1893–1899.

HEVENESI 1705 = Scintillae Ignatianae, sive sancti Ignatii de Loyola Societatis Jesu fundatoris apophthegmata sacra per singulos anni dies distributa. Ed. H[EVENESI], G[abriel]. Bécs, 1705[1]. RMK II. 4496.

HOLLANDER 2007 = Dante: The Paradiso. Transl. HOLLANDER, Robert–HOLLANDER, Jean. New York, 2007.

KLAPPER 1927 = KLAPPER, Joseph: Die Sprichwörter der Freidankpredigten. Proverbia Fridanci. Ein Beitrag zur Geschichte des ostmitteldeutschen Sprichworts und seiner lateinischen Quellen. Breslau, 1927.

KOCH–VAHLEN 1884 = Seneca, Lucius Annaeus: Dialogorum libri duodecim. Ed. KOCH, Hermann Adolf–VAHLEN, Johannes. Ulm, 1884.

KOLDE 1907 = KOLDE, Theodor von: Thomas Venatorius, sein Leben un seine literarische Tätigkeit. IN: Beiträge zur bayerischen Kirchengeschichte. XIII. 1907. 97–122, 157–195.

LE CLERC 1703–1706 = Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia emendatiora et auctiora. Ed. CLERICUS, Johannes. I–X. Leiden, 1703–1706.

MAKKAI–MÓCSY–SZÁSZ 1986 = Erdély története. Szerk. MAKKAI László–MÓCSY András–SZÁSZ Zoltán. I–III. Bp., 1986.

MIDDLEMORE 1889 = MIDDLEMORE, James: Proverbs, Sayings and Comparisons in Various Languages. London, 1889.

NÉMETHY 1891 = NÉMETHY Géza: Cato bölcs mondásai. Bp., 1891. (Görög és latin remekírók)

NÉMETHY 1895 = Dicta Catonis, quae vulgo inscribuntur Catonis Disticha de moribus. Ed. NÉMETHY Géza. Bp., 1895. (Editiones criticae scriptorum Graecorum et Romanorum)

OKÁL 1988 = Purkircher, Georgius: Liber sapientiae Salomonis. IN: Georgius Purkircher: Opera quae supersunt omnia. Ed. OKÁL, Miloslaus. Bp., 1988. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova X.) 33–90.

PFEIFFER 1845–1857 = Deutsche Mystiker des vierzehnten Jahrhunderts. Ed. PFEIFFER, Franz. I–II. Lipcse, 1845–1857.

PHAEDRUS 1813 = PHAEDRI Augusti liberti Fabularum Aesopiarum libri V. Accedunt fabulae Flavii Aviani, Anonymi Neveleti, Romuli et Anonymi Nilantii. [Szerk. nélkül.] Padova, 1813. (Collectio Omnium Scriptorum Latinorum. XXIV. Classis VII. Mythographi. Tomus unicus.)

PITRÈ 1880 = Proverbi siciliani: raccolti e confrontati con quelli degli altri dialetti d'Italia. I–IV. Palermo, 1880. (Biblioteca delle tradizioni popolari siciliane VIII–XI.)

PUPILLO 2014 = PUPILLO, Vittorio: Proverbi dalla saggezza del passato, una speranza per il futuro. Tricase, 2014.

RAPISARDA 2014 = RAPISARDA, Stefano: Dialogue (and Wrestle) among Books. A Look at Science Books and Divination in Particular. IN: Dialogues among Books in Medieval Western Magic and Divination. Ed. Rapisarda, Stefano–Niblaeus, Erik. Firenze, 2014. (Micrologus' Library 65.) 3–31.

REICKE–REIMANN–SCHEIBLE 1940–2009 = Willibald Pirckheimers Briefswechsel. Ed. REICKE, Emil–REIMANN, Arnold–SCHEIBLE, Helga. I–VII. München, 1940–2009.

REZENDE 1955 = REZENDE, Arthur: Phrases e curiosidades latinas. Rio de Janeiro, 1955.

RHENANUS 1540 = Omnia opera Desiderii Erasmi Roterodami, quaecunque ipse autor pro suis agnovit, novem tomis distincta. Ed. RHENANUS, Beatus. Basel, 1540.

RILEY 1891 = RILEY, Henry Thomas: A Dictionary of Latin and Greek Quotations, Proverbs, Maxims and Mottos. London, 1891.

ROBERT 1873 = ROBERT, Ulysse: Un vocabulaire latin français du XIVe siècle, suivi d'un recueil d'anciens proverbes. = Bibliothèque de l'École des chartes 1873. 33–46.

RUDOLPHUS 1692 = RUDOLPHUS, David: Promptuarium selectissimarum sententiarum Latino-Germanicarum… Hamburg, 1692.

SCARCELLA 1846 = SCARCELLA, Vincenzo: Adagi, motti, proverbi e modi proverbiali siciliani. Messina, 1846.

SCHREGER 1794 = SCHREGER, Odilo: Lustiger und nützlicher Zeitvertreiber… Augsburg, 1794.

SHARMAN 1874 = The Proverbs of John Heywood. Ed. SHARMAN, Julian. London, 1874.

SINGER 1995–2002 = Thesaurus proverbiorum medii aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters. Ed. SINGER, Samuel. I–XIII. Berlin–New York, 1995–2002.

SINTES PROS 1967 = SINTES PROS, Jorge: Diccionario de aforismos, proverbios y refranes. Barcelona, 1967⁴.

SOMMERVOGEL 1890–1960 = Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. (Nouvelle édition.) Ed. SOMMERVOGEL, Carlos. I–XII. Brüsszel–Párizs–Leuven, 1890–1960.

SOÓS 1990 = Horvát István és Ferenczy János levelezése. Szerk. SOÓS István. Bp., 1990. (Commercia litteraria eruditorum Hungariae. Magyarországi tudósok levelezése II.)

STEVENSON 1949 = STEVENSON, Burton: Book of Proverbs, Maxims and Familiar Phrases. London, 1949.

SZABÓ 2008 = SZABÓ András Péter: Esterházy Pál nádor néhány erdélyi vonatkozású iratmásolata. Ismeretlen források az 1658–1659. esztendők történetéhez. = Lymbus 2008. 63–92.

SZAKÁLY 1980 = Szalárdy János siralmas magyar krónikája. Kiad., bev. SZAKÁLY Ferenc. Bp., 1980. (Bibliotheca Historica)

SZILÁGYI 1874 = Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1874. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. I. Okmánytár. XXIII.)

SZUROMI 1974 = Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve. (Dániel próféta könyvének magyarázata) Szerk. SZUROMI Lajos. Bp., 1974. (Régi Magyar Prózai Emlékek III.)

SZINNYEI 1891–1914 = SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp. 1891–1914.

TASSONI 1609 = TASSONI, Alessandro: Considerazioni sopra le rime del Petrarca. Modena, 1609.

THALY 1873–1874 = II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival 1703–1712. Szerk. THALY Kálmán. I–III. Pest, Bp., 1873–1874. (Archivum Rakoczianum. I. Had- és belügy. 1–3.)

THALY 1875–1879 = THALY Kálmán: Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez 1704–1712. I–IV. Bp., 1875–1879. (Archivum Rakoczianum. I. Had- és belügy. 4–7.)

TÓTH 1900 = Az 1657–1740. évi törvényczikkek. Ford. TÓTH Lőrinc. Bp., 1900. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1895. 4.)

TUDÓS-TAKÁCS 1886–1887 = Aquinói Szent Tamás: A teológia foglalata. Ford. TUDÓS-TAKÁCS János. I–II/2. Bp., 2002–2014. (még befejezetlen, a II/II. rész 122. kérdésével zárul)

VANNUCCINI 2016 = VANNUCCINI, Giancarlo: Proverbi toscani. 7500 esperienze di vita. Romagnano al Monte, 2016.

WEINREITER 1826 = WEINREITER, Victorin: Sammlung von 500 Sprüchwörtern, Denksprüchen und redensarten in deutscher und lateinischer Sprache. Graz, 1826.

WERNER 1909 = WERNER, Jakob: Zur mittellateinischen Spruchdichtung. = Romanische Forschungen 1909. 167–180.

WERNER 1912 = Lateinische Sprichwörter und Sinnsprüche des Mittelalters. Ed. WERNER, Jakob. Heidelberg, 1912. (Sammlung mittellateinische Texte herausgegeben von Alfons Hilka 3.)

ZARNCKE 1863 = ZARNCKE, Friedrich: Beiträge zur mittellateinischen Spruchpoesie. = Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-Historische Klasse. 1863. 23–78.

1. SZ. MELLÉKLET

A mondás dárdás változatainak előfordulása különféle irodalmi, történelmi, teológiai és filozófiai művekben (XV. század vége–XVIII. század eleje)

Szám	Évszám, szerző	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
1.	1498[1] Johann von Staupitz (1480 körül–1524): katolikus teológus, wittenbergi tanár, ágostonrendi majd bencés szerzetes	Staupitz, Johann von: Tübinger Predigten. Ed. BUCHWALD, Georg–WOLF, Ernst. Lipcse, 1927. (Quellen und Forschungen zur Reformations-geschichte VIII.) Sermo 22 (Jób 1,18). 176.	Habes solicitam matrem Sancti Bernhardi, quae ita filios suos enutrivit, quasi heremum habituri essent, amplius adversa praenunctians et quare? nisi ut **praevisa iacula** temptacionum et adversitatis **minus ferirent**… […] Ex opposito vero, si parentes filiis suadeant, ut stent in timore Dei, animasque suas futuris temptacionibus adaptent, **praevidentur iacula**, ideo veniencia **minus ledunt**, et non venit temptacio repente.
2.	1522–1526 között[2] Ulrich Zwingli (1484–1531): svájci reformátor, zürichi lelkész	Annotationes Huldrici Zuinglii in evangelium Ioannis. In: Huldrici Zuinglii opera. Ed. Schulerus, Melchior–Schultessius, Ioannes. I–VIII. Zürich, 1828–1842. VI/1. 757.	Haec loquutus sum vobis. Haec scilicet, quod vos sint osuri et persequuturi ob praedicationem veritatis, volui vobis praedicere, ne offendamini, quum ista acciderint. **Iacula** enim **minus feriunt**.

[1] A prédikációk datálása: HEINICKE, Martin W.: Johann von Staupitz. His Life, his Writings, his Influence upon Luther. St. Louis, 1950. (doktori értekezés) https://scholar.csl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1893&context=bdiv 25.

[2] A prédikáció datálása: Huldreich Zwinglis Sämtliche Werke. Ed. EGLI, Emil–FINSLER, Georg–KÖHLER, Walther–FARNER, Oskar–BLANKE, Fritz–MURALT, Leonhard von–KÜNZLI, Edwin–PFISTER, Rudolf–STAEDTKE, Joachim–BÜSSER, Fritz. Berlin–Lipcse–Zürich, 1905– (folyamatban). (Corpus Reformatorum LXXXVIII–CI.) I. 133. OLD, Hughes Oliphant: Tha Patristic Roots of Reformed Worship. Zürich, 1970. (Züricher Beiträge zur Reformationsgeschichte 5.) 197, 205. POTTER, George Richard: Zwingli. Cambridge, 1976. 61.

Szám	Évszám, szerző	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
3.	1538 Luther Márton (1483–1546): német reformátor, bibliafordító, wittenbergi egyetemi tanár	Luther, Martin: Die dritte disputation gegen die Antonimer, 13. September 1538. In: Disputationen Dr. Martin Luthers in den Jahren 1535–1545 an der Universität Wittenberg gehalten. Ed. DREWS, Paul. Göttingen, 1895. 419–484. Az idézett mondat: 429.	Ita iam armatum et indutum collocat, non in paradisum, ut dixi, et coelum, (etsi in coelo sint), sed in medios hostes undique eum petentes, quos hostes etiam describit, ut sic **iacula praevisa minus laederent** militem et ipsum redderent attentiorem.
4.	1584 Jakob Gretser (1562–1625): német jezsuita szerzetes, teológus, nyelvész és író	FIELITZ, Sonja: **Jakob Gretser**, ***Timon. Comoedia imitata* (1584)**. Erstausgabe von Gretsers Timon-Drama, mit Übersetzung und einer Erörterung von dessen Stellung zu Shakespeares Timon of Athens. München, 1994. (Münchener Universitäts-Schriften. Texte und Untersuchungen zur englischen Philologie. 18.)	Quanta immutatio? Timon, Timon, tuo Si praecepisses animo quae iam conspicis Facta esse, fieri posse, nunc moderatius Fortunae **tela** ferres. Nam verbum vetus, **Iacula praevisa ferire minus**, verissimum est.
5.	1592 Enrique (Hendrick) Cock (1540–1598): holland katolikus száműzött a spanyol királyi udvarban, író, krónikás, katona	Jornada de Tarazona hecha por Felipe II en 1592 pasando… recopilada por Enrique Cock. Ed. MOREL-FATIO, Alfred–RODRIGUEZ VILLA, Antonio. Madrid, 1879. 105. (VIII. fejezet)	Praeterea sumptus quam plurimi faciendi sunt: argentum oportet consumatur in vestibus uti **iacula praevisa minus laedent**.
6.	1617 Bellarmin Szent Róbert (Roberto	BELLARMINUS, Robertus: De gemitu columbae sive de bono lacrymarum libri tres. Róma, 1617. Lelkigyakorlatos könyv a könnyek adományáról. Az idézett rész: II. könyv, 3. fejezet. 165–166.	Quod enim dici ſolet, **Iacula prævíſa minus lædunt**, verum eſt de illis iaculis, quæ averti poſſunt vel omnino, vel ex parte: non autem de illis, quæ nulla arte impediri queunt, qualia ſunt cælestia fulmina.

Szám	Évszám, szerző	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
	Francesco Romolo Bellarmino; 1542–1621): itáliai jezsuita szerzetes, teológus és szónok, bíboros		Magyarul: Amit pedig mondani szokás, hogy: „**az előre látott dárdák kevesebb sérülést okoznak**”, azokra a dárdákra vonatkozik, melyeket részben vagy teljes egészében ki lehet védeni, nem pedig azokra, melyeket semmilyen mesterkedéssel sem lehetséges elhárítani, mint amilyenek például a mennykőcsapások.[3]
7.	1644 Jacobus Pinto (1575–1650): szárd jezsuita szerzetes, teológus, a sassari egyetem tanára	PINTUS, Iacobus: Christus crucifixus. I–II. Lyon, 1624–1644. Az idézett rész: VII. könyv, 3. cím, 5. hely, 217. szakasz. II. 356.	Licet enim **minus ferire ſoleat pręviſa iacula**, hoc eſt, convitia præmeditata, imo etiam libenter accepta et tolerata: ipſa nihilominus aliunde præmeditatio seu expectatio et prior mora magis excruciat ac vehementius angit, nec quicquam doloris, vt apte Lorinus noster[4] observat, aut angoris et cruciatus Chriſto dempſit, tam libenter obita mors, tormentaque et opprobria ex animo tolerata.
8.	1647 Stanisław Temberski († 1679): lengyel pap, történész, filozófus, író	Stanislai Temberski Annales (1647–1656). Stanisława Temberskiego Roczniki (1647–1656). Ed. CZERMAK, Victor. Krakkó, 1897. (Scriptores rerum Polonicarum. Pisarze dziejów polskich. XVI.) 7.	Requirit istud negotium Dominationum Vestrarum diligentem deliberationem, ne **praevisa iacula minus feriant**[5] dominia regni istius amplissimi…

[3] BELLARMIN Szent Róbert: A galamb sóhajáról, avagy a könnyek javáról. Ford. Alácsi Ervin János. Gödöllő, 2024. 139.

[4] Rendtársára, **Jean de Lorin** (Johannes Lorinus; 1559–1634) francia jezsuita szerzetes, teológus, szentírástudósra utal, aki 1605–1629 között a Biblia több ó- és újszövetségi könyvéhez (Mózes 5 könyve, a Prédikátor, a Bölcsesség és a Zsoltárok könyve; az Apostolok cselekedetei és a katolikus levelek) készített kommentárt.

[5] A közlő lábjegyzetben jelzi, hogy a mondatba értelemzavaró hiba csúszott. A helyes vagy a *ne praevisa iacula plus feriant*, vagy az *ut praevisa iacula minus feriant* lenne.

Szám	Évszám, szerző	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
9.	1718[6] Giovanni Sianda (1684–1765): itáliai ciszterci szerzetes, torinói apát, lelki író	SIANDA, Joannes: De arte Divini amoris. In: Uő: Opuscula ascetica. Köln, 1737. 217–332. XIII. fejezet, 273.	Cogita autem dum proſpera tibi ſunt omnia, quibus poſſis ſuccumbere adverſis, et hæc **iacula prævisa minus ferient**.

2. SZ. MELLÉKLET

A mondás nyílvesszős változatainak előfordulása különféle irodalmi, történelmi, teológiai és filozófiai művekben (XVII. század–XVIII. század eleje)

Szám	Évszám, szerző	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
1.	1613 Thomas Dempster (1579–1625) skót tudós, író és történész	Dempster, Thomas: Tragoedia decemviratus abrogatus. Párizs, 1613.[7] Ed. SUTTON, Dana Ferrin. https://philological.cal.bham.ac.uk/decab/ V. felvonás, 1. szín, 3059–3063. sor.	Appius: Fortuna non mihi perfida ignavo imminet. **Praevisa** sortis **tela**, nec iam differo Quin arma sumant Appii inimici graves, Hostes cruenti vindicent suas vices. Alterna sors illudat et premat Appium.

[6] Sianda eme műve önállóan már 1718-ban is megjelent, de egyetlen példányához sem sikerült hozzáférnünk. A kiadás tényét egyrészt egy ciszterci bibliográfia, másrészt egy későbbi művében olvasható irodalomjegyzék erősíti meg. „*Joannes Sianda e Monte Regii in Pedemontio congregationis reformatae sancti Bernardi abbas monasterii Conſolatricis Taurini ſcripsit hęc, aliaque opera: 1. De arte Divini amoris. Romæ, apud Gonzagam anno 1718. in 12.*" ARMELLINUS, Marianus: Appendix de quibusdam aliis per Italiam ordinis domini Benedicti congregationum scriptoribus … collecta. Foligno, 1736. 18. „*Index operum, quæ hactenus præſentis Lexicon Polemici auctor vulgavit. De arte divini amoris ſtimulus ad excitandas animas ad amorem Jeſu. Romæ, 1718. Monteregali, 1722.*" SIANDA, Joannes: Lexicon polemicum. I–III. Augsburg, 1761. I. a8r.

[7] Az eredeti kötethez nem tudtunk hozzáférni, a szöveget az internetes közlés alapján értük el. Rá vonatkozó irodalom: IRVING, David: The Lives of Scotish Poets. I–II. Edinburgh, 1804–1810. I. 628. SUTTON, Dana Ferrin: Introduction to Thomas Dempster, Decemviratus Abrogatus (1613). https://www.academia.edu/49314983/Introduction_to_Thomas_Dempster_Decemviratus_Abrogatus_1613_

Szám	Évszám, szerző	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
2.	1615 Lucilio (Giulio Cesare) Vanini (1585–1619): itáliai filozófus, orvos, szabadgondolkodó	VANINUS, Iulius Caesar: Amphitheatrum Aeter-nae Providentiae divino-magicum, Christiano-physicum, necnon astrologo-catholicum adversus veteres philosophos, atheos, epicureos, peripateticos et stoicos. Lyon, 1615. 296–297.	Ptolemaei dicamus iudicium. Is, in libro l. *De astrorum iudiciis,* capitulo 4.,[8] texto 24. ita loquitur: »Non autem existimandum est omnia a supernis causis in res recta humanas derivari […].« Et, in texto 25. probat astrologiae nobilitatem, quia **praevisa**[9] **tela**, quominus ad nos perveniant, declinare possumus; et probat hoc exemplo: »Eodem modo et medici praedicunt de ulceribus […]«[10]
3.	1617 Jakob Bidermann (1578–1639): osztrák jezsuita pap, teológiai tanár, drámaíró	BIDERMANNUS, Jacobus: Cosmarchia, sive mundi respublica. Desumpta ex parabola Barlaami, quam Josaphato dedit in exemplum de bonis in cælum præmittendis. In: UŐ: Ludi theatrales sacri sive opera comica posthuma. I–II. München, 1666. I. 160–213. Az idézett rész: V. felvonás, V. szín utolsó sorai. 206. A drámát először 1617. február 6-án mutatták be a jezsuiták dillingeni kollégiumában.[11]	Promethes: Supplicium dabunt mihi ludiones isti. Faxo, principem ne porro ullum ita ludificentur. Sed enim, quid est Istud tumultus? Iamne in me cives ruunt? Bene est; modo ne in ignarum. O, quæ infelicitas mea iam foret, nisi prævidissem! At quicquid est, Id intus opperibor. Properent iam licet, Tarde **feriunt**, quorum **prævisa tela** sunt.
4.	1624	BESOLDUS, Christophorus: Dissertatio politica de arcanis rerumpublicarum. In. Uő: Spicilegia politico-	Et etiam in theoria ex usu fuerit arcana politicorum inveſtigare, quantum ex literis licet, ne incautos opprimant, ſi quando e ſchola in forum, quaſi in alium

[8] A fejezetcím a kötetben eredetileg hibásan: *3.*

[9] A kötetben hibásan: *privisa.*

[10] A két idézet **Klaudiosz Ptolemaiosz** (85/90 körül–168 körül) görögül író egyiptomi matematikus, csillagász geográfus, asztrológus és költő legismertebb asztrológiai munkájából való, melyet néha *Apoteleszmatika* (Ἀποτελεσματικά), máskor görögül *Tetrabüblosz* (Τετράβιβλος), latinul *Quadripartitum* címmel emlegetnek. Több újkori latin fordítása is ismert, Vanini az **Antonius Hermannus Gogava** (1529–1569) holland orvos és műfordító által készített latin szöveget használta. Claudii Ptolemaei mathematici operis libri quatuor in quibus de iudiciis disseritur ad Syrum… Ed. GOGAVA, Antonius Hermannus. Leuven, 1548. Az idézett mondatok: B2v–B3r és B3r–v. Szövegrészletekre (textus) bontott és **Gerolamo Cardano** (1501–1576) itáliai polihisztor: matematikus, orvos, biológus, fizikus, vegyész, asztrológus, csillagász, filozófus és író kommentáraival ellátott kiadása: CARDANUS, Hieronymus: In Claudii Ptolemaei De astrorum iudiciis aut (ut vulgo appellant) Quadripartitae constructionis librorum IV commentaria… Basel, 1578. Ezen belül a III. könyv 24. és 25. textusából idézett mondatok: 123, 124.

[11] RÄDLE, Fidel: Das Jesuitentheater in Dillingen. In: Die Universität Dillingen und ihre Nachfolger. Stationen und Aspekte einer Hochschule in Schwaben. Festschrift zum 450jährigen Gründungsjubiläum. Ed Kießling, Rolf. Dillingen, 1999. (Jahrbuch des Historischen Vereins Dillingen C.) 505–532. A datálásra vonatkozó rész: 521.

Szám	Évszám, szerző	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
	Christopher Besoldus (1577–1638): német jogtudós, történész, az ingolstadti egyetem tanára	juridica. Strasbourg, 1624. 234–262. Az idézett szakasz: 235.	terrarum orbem, ad actionem perventum ſit. Nam **tela minus præviſa nocent**.
5.	1631 Constantijn Huygens (1596-1687): holland költő és zeneszerző, hercegi titkár	HUGENIUS, Constantinus: Momenta desultoria. (*Csapongó pillanatok*.) Poëmatum libri XIV. Hága, 1655. Az I. könyv (*Farrago*) vegyes tárgyú költeményeket tartalmaz az 1625–1643 közti évekből. Az a költemény, melyből pár sort idézünk, ajánló vers, 1631-ben készült Daniël Heins (1580–1655) holland nyelvész, költő és drámaíró, fordító, leideni egyetemi tanár történelmi munkájához.[12] A teljes vers: 20–22. Az idézett szakasz: 20–21.	Collapsa retro signa, victrici fugam Aquilae imperatam, ponte vix uno satis (20) Constante tot prementium vestigijs Trementiumque: detumentem Schetzium Sub Frederico, pressa retro flumina, Colles subactos, aequor ingestum solo, Vallum procellis; Berghij segnes dolos, (25) **Praevisa tela**, colliquatam grandinem, Serique tuto fulminis spretas faces: Et mox vetusta caeduae cacumina Frondata Sylvae, vindicatum patriae Decus, superbam rebus adstructam fidem (30) Testatur aetas quam videmus, et negat Vidisse praesens, asseritque et ambigit, Suspensa toto tota de miraculo.
6.	1637 Johannes Amos Comenius (Jan Amos Komenský;	COMENIUS, Johannes Amos: Fortunae faber. In: UŐ: Fortunae faber. Diogenes cynicus. Abraham patriarcha. Nunc simul editi. Amszterdam, 1662. 11–50. Az idézett szakasz: 36.	Habet talis exercitatio fructum triplicem. Nonnullos enim caſus eiuſmodi solertiâ avertit, qvos alii nimis ſecuri incurrunt. Tum ſi caſus effugiuntur, reputatur id in lucro et gaudetur magis. Tandem ſi qvid nihilominus

[12] HEINSIUS, Daniel: Rerum ad Sylvam-Ducis atque alibi in Belgio aut a Belgis anno 1629 gestarum historia. Leiden, 1631. A nyolcvanéves háború során 1629-ben ’s-Hertogenbosch várost kemény háromhónapos ostrommal vették be a holland függetlenségért harcoló csapatok, a könyv ennek történetét írja meg. Benne Huygens ajánló verse: *4v–*6r. Az idézett rész: *5r.

Szám	Évszám, szerző	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
	1592–1670): cseh pedagógus és író, a cseh-morva testvérek püspöke	Bár a kötet 1662-ben jelent meg, ez a mű már 1637-ben elkészült.[13]	evenit ſiniſtri, minus grave eſt: qvia **Tela præviſa minus feriunt**.
7.	1710 Israel Jakob Nesselius (1667–1739). svéd nyelvész, a turkui majd az uppsalai egyetem tanára	NESSELIUS, Israel Jacobus: Dissertatio historica de Hannibale Italia expulso… Turku, 1710. 44.	Sed cum **tela præviſa minus noceant**, obtigit Romanis ea felicitas, ut legatos Hannibalis ad Philippum Macedoniæ regem miſſos intercipere datum fuerit, qui quamvis arcana Hannibalis mira fide celare ſtuderent, ea tamen Romanis explorantibus prodere coacti, quibus literæ etiam Hannibalis conſilia eius ſingula indicarunt.

3. SZ. MELLÉKLET
A mondás dárdás és nyílvesszős változatainak előfordulása egyéb műfajú külföldi forrásokban (XVI–XVII. század)

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
1.	1522–1523 Nürnberg Thomas Venatorius (Thomas Gechauff, 1488–1551) német evangélikus teológus és lelkész levele Willibald Pirckheimer (1470–1530) nürnbergi városi tanácsosnak	KOLDE 1907. 120. REICKE–REIMANN–SCHEIBLE V. 43 (773. sz.).	Vale et Thomam tuum dilige, ut hactenus fecisti, fideliter, qui haec non aliam ob causam admonuit, quam quod **tela praevisa minus feriunt**.

[13] Lásd a mű ajánlását, mely 1637 januárjában kelt! Uo. 10. Kézirata, melynek címlapján szintén szerepel az 1637-es évszámot tartalmazó ajánlás: https://www.dhi.ac.uk/hartlib/view?docset=additional&docname=35A_03T 35/3/1A.

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
2.	1524. március 9. Danzig (Gedanum, Gdańsk) Az I. Zsigmond lengyel király (1506–1548), valamint V. Henrik mecklenburgi (1520–1552), I. György (1523–1531) és IX. Barnim (1523–1569) pomerániai herceg között közvetítők révén létrejött barátsági és szövetségi szerződés megerősítése.	DOGIEL 1758–1764. I. 576–579. Az idézett mondat: 578.	Et quoniam **iacula præviſa minus feriunt**, ſtatutum eſt intereſſe fœderatos præfatos, ut hincinde pro vero et indubitato fœdere obſervetur, ut quoties aliquis confœderatorum præſentiret aliquas inſidias parari contra aliquem ex confœderatis vel dominia illius, extunc quilibet confœderatorum iuxta poſſe ſuum ſe opponat, ut id induſtria vel viribus avertat, et nihilominus alter alterum, quantocius poterit, præmoneat, quatenus revüs ſuis tempeſtive provideat.
3.	**A**: 1525. január 18. Piotrków *és* **B**: 1525. február 9. Stettin (Stetinum, Szczecin) I. Zsigmond lengyel király és V. Henrik mecklenburgi herceg szövetségkötése.	**A**: I. Zsigmond által kibocsátott példány. DOGIEL 1758–1764. I. 579–583. Az idézett mondat: 581. **B**: Az V. Henrik által kibocsátott példány. Átírva János Albert mecklenburgi herceg (1556–1576) 1566. január 22-én Varsóban kelt oklevelében. Uo. I. 511–514. Hibásan december 9-i dátumot ad meg! Az idézett mondat: 512.	Et quoniam **iacula præviſa minus feriunt**, conatusque hostium præſciti et cogniti, non ita graves et noxii, ut subiti et inopinati eſſe ſolent, pollicemur pro nobis et noſtris succeſſoribus, quod quotiescunque præſenſerimus aliquas inſidias parari *ipſis dominis ducibus vel eorum dominiis* / *ipſi domino regi vel eius regno et dominiis*, opponemus nos pro poſſe noſtro, ut eas ipſas inſidias avertamus induſtria vel viribus nostris…
4.	1542. március 1. Szucsáva (Suceava) IV. Péter (Petru Rareș) moldvai vajda (1527–1538, 1541–1546) a török elleni fellépés érdekében szövetséget köt II. Joachim brandenburgi választófejedelemmel (1535–1572)	Tesauru de monumente istorice pentru Romania. Ed. ILARIANU, Papiu. I–III. Bukarest, 1862–1864. III. 13–16. Az idézett mondat: 14.	Et quidquid in hac re scrutari poterimus, id omni tempore ad manus proprias praefati illustrissimi principis marchionis tanquam supremi capitanei transscribemus et transmitgtemus, quo tandem illustrissima sua gratia hostis vires et acies totiusque belli ordinem scire et intelligere poterit, cum **iacula praevisa minus feriant**, atque aciem suam ita ordinare valeat, ut hostem superare ac inde triumphum et victoriam reportare poterit.

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
5.	1552. augusztus 13. Danzig (Gedanum, Gdańsk) Szövetségkötés egyrészt II. Zsigmond Ágost lengyel király (1548–1572), másrészt IX. Barnim (1523–1569) és I. Fülöp (1532–1560) pomerániai hercegek között.	DOGIEL 1758–1764. I. 588–591. Az idézett mondat: 589.	Et quoniam **iacula præviſa minus feriunt**, ſtatutum eſt inter nos confœderatos præfatos hinc inde pro vero et indubitato foœdere obſervando, ut quoties aliquis noſtrum præſentiret aliquas inſidias parari contra aliquem ex confœderatis vel contra dominia illius, ex tunc quilibet noſtrum iuxta poſſe ſuum ſe oppponet, ut id induſtria vel viribus avertat…
6.	1552. (?) október 27. Ashridge Tudor Erzsébet (1533–1603), később I. Erzsébet néven angol királynő (1558–1603) levele Tudor Mária (1516–1558) walesi hercegnő (1527–1533), később I. Mária néven angol királynő (1553–1558) részére	Queen Elizabeth I. Selected Works. Ed. MAY, Steven W. New York–London–Toronto–Sydney, 2004. 120 (10. sz.).	As to hear of your sickness is unpleasant to me, so is it nothing fearful for that I understand it is your old guest that is wont oft to visit you, whose coming though it be oft, yet is it never welcome, but notwithstanding it is comfortable for that **iacula praevisa minus feriunt**.
7.	1554. május 16. Königsberg (Regiomontum, Królewiec, Karaliaučius, ma Kalinyingrád) Brandenburgi Albert, a Német Lovagrend nagymestere (1510–1525), majd porosz herceg (1525–1568) levele II. Zsigmond Ágost lengyel királynak (1548–1572)	Documenta ex archivo Regiomontano ad Poloniam spectantia. I–XL. Ed. LANCKOROŃSKA, Carolina–OLECH, Lucianus. Róma, 1973–1991. (Elementa ad fontium editiones 30–32, 34–57, 60–63, 65–69, 72–75.) XXXIII. 139–140. Az idézett mondat: 140.	… iudicio et providentiae eiusdem [Maiestatis Vestrae] relinquo, an non expedire existimet, ut Gedanensibus per Maiestatem Vestram cura harum rerum diligens demandetur, ut quid sibi copiae istae velint, clam per suos sciscitentur, rebusque ac rationibus suis invigilent, nam **iacula praevisa minus feriunt**, et sagacitate non raro inopinatis casibus occurritur. Missi iam a me quoque sunt exploratores percontandi exercitus illius propositum.
8.	1559. április 9. Strasbourg (Argentoratum, Straßburg) Johannes Sturm (1507–1589) iskolarektor levele III. Keresztély dán királynak (1537–1559)	Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dännemarck, vom Jahr 1522 bis 1663. Ed. SCHUMACHER, Andreas. I–III. Koppenhága–Lipcse, 1758–1759. II. 386–388. Az idézett mondat: 387.	Nulli ſunt faciendi ſumptus temere, ſed tamen **iacula praeviſa minus feriunt**, conſtituendis et amicis commonendis et faciendis coniecturis.

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
9.	1560. december 1. Bordeaux (Biturigiae) Lorenz Tubbe (Laurentius Tubbius Pomeranus) levele Nostradamushoz (Michel de Nostredame; 1503–1566)	Nostradamus. Lettres inédites. Ed. DUPÉBE, Jean. Genf, 1983. 63–65 (XVIII. sz.). Az idézett mondat: 64.	Interea tamen non nego maximam esse vim fati, sed **iacula praevisa minus feriunt**, **minusque laedunt**.
10.	1569. április Borgia Szent Ferenc (Francesco Borgia; 1510–1572) jezsuita rendfőnök levele Aquitánia tartomány jezsuitáihoz	Lettere dei prepositi generali della Compagnia di Gesu' ai padri e fratelli della medesima compagnia. Szerk. nélkül. I–III. Róma, 1845–1846. I. 33–44. Az idézett mondat: 34.	Laonde m'ingegnerò in questa mia di scoprire alcuni stratagemmi ed inganni, con che potrebbe facilmente il nemico combatterci e superarci, se noi non vegliassimo e non facessimo gagliarda resistenza, perchè **iacula praevisa minus feriunt**.
11.	1570. október 11. Krakkó (Cracovia, Kraków, Krakau) A krakkói káptalan levele a gnieznói káptalannak	KORYTKOWSKI, Jan: Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej Gnieźnieńskiej od roku 1000 az do dni naszych. I–IV. Gniezno, 1883. I. 400 (1. sz. jegyzet).	Sed si, quod vulgo dici solet, **praevisa iacula minus feriunt**, certe cautos esse nos oportet, rebusque nostris diligenter incumbere, ne oscitantes et veluti nihil agentes opprimatur ab his, qui nobis et religioni non optime volunt.
12.	1579. augusztus I. Vilmos orániai herceg (1533–1584) feljegyzései a Ferenc (Herkules) francia királyi trónörökössel (1574–1584), Alençon és Anjou hercegével folytatott tárgyalásokról.	GROEN–KRÄMER–BUSSEMAKER 1835–1918. I. 7. 48–51 (913a. sz.). Az idézett szakasz az 51. oldalon olvasható. D	asz Alanzon mit seiner untrew undt meineidt nichts gewinnen, sondern, wie obengemelt, vielmehr verlieren kan. Dweil man ihnen und die seine kenne, dasz man sich derhalben desto basz kan vorsehen, sich gefast machen und halten, und desto weniger vertrawen; nam **tela praevisa minus feriunt**.

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
13.	1550 vagy 1581–1599 között? János trieri érsek és választófejedelem[14] megerősíti a dietkircheni esperesi kerület papságának statutumait.	Statuta synodalia, ordinationes et mandata archidioecesis Trevirensis. Ed. BLATTAU, Ioannes Iacobus. I–IX. Trier, 1844–1859. II. 487–499 (103. sz.). Az idézett mondat: 490.	Quia **iacula praevisa minus feriunt**, ex antiquo sic tentum et observatum est, ordinamus et statuimus, ut dominus decanus noster faciat generalem inquisitionem de vitiis sacerdotum capitularium et negligentiis in omnibus sub excommunicationis poenis, et in virtute sanctae obedientiae in hunc modum, ut quilibet pastor de suis confratribus interrogatus, si quid sinistri innotuit (nisi periurus esse velit,) manifestare teneatur.
14.	1582. szeptember 27. Hely nélkül VI. János nassau(-dillenburg)i gróf (1559–1606) levele Winand von Breyl alsórajnai nemes, kölni lovagnak	Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir mit verwandten Schriftstücken. Ed. BEZOLD, Friedrich von. I–III. München, 1882–1903. I. 547–548 (413. sz.). Az idézett mondat: 547.	Dan solche hendel mussen an vielen orten zugleich und uff mancherlei weg stets ohne underlass getrieben und bei gutter zeit uff alle besorgte vermutliche fell in utramque partem erwogen und bedacht werden; nam **tela praevisa minus feriunt**.
15.	1591. június 7. Dillenberg VI. János nassau(-dillenburg)i gróf (1559–1606) levele I. Keresztély (1568–1630) anhalt(-bernburg)i hercegnek (1603–1630)	GROEN–KRÄMER–BUSSEMAKER 1835–1918. II. 1. 163–164 (72. sz.). Az idézett szakasz: 164.	… und zeitlichen wie denselben in nothfellen zu helffen und die handt zu biethen sein möchte, resolviert und darzu nöttige praeparation gemacht, und also gutter rath nicht leisten oder nach der thatt, sondern ante factum, cum **tela praevisa minus feriant** et praecipitis consilii poenitentia comes sit, gesucht und gebraucht werden möge.
16.	1592. október A boroszlói (Wratislavia, Breslau, Vratislav, Wrocław) egyházmegye statutumai	Statuta synodalia dioecesana sanctae ecclesiae Wratislaviensis. Ed. MONTBACH, Mortimer de. Breslau, 1855. 176–236. Az idézett mondat: 209.	Ita enim **iacula praevisa minus ferient**, et notae secreteriorum latebrae minus extimescendae erunt, quin contra, circumstantiae certa consignatione exhibitae ad defendendum, tuendum et augendum ovile magnum adiumentum praebebunt.

[14] A szöveg az 1550-es évszámot emlegeti megerősítési dátumként. Ekkor V. János (Joannes ab Isenburg) volt a trieri érsek és választófejedelem (1547–1556). A statutum azonban idéz egy III. Jakab (Jacobus ab Eltz; 1567–1581)-korabeli rendelkezést 1570-ből. Amennyiben ez nem későbbi beszúrás, a megerősítő érsek csak VII. János (Johann von Schönenberg; 1581–1599) lehet, és a keltezést eszerint kell javítani. Lásd az idézett oldal 1. sz. jegyzetét!

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
17.	1594. szeptember vége [VI. János nassau(-dillenburg)i gróf (1559–1606)] feljegyzései [fiának, Vilmos Lajosnak (1560–1620)]	GROEN–KRÄMER–BUSSEMAKER 1835–1918. II. 1. 295–318 (123a. sz.). Az idézett mondat: 305.	Das man des kriegs nicht überhaben sein kan, man sich von wegen guter bereitschafft und genommener resolution desto beszer defendiren und wehren kan, und es also dem sprüchwort nach gehet: quod **tela praevisa minus feriant**.
18.	1613. november 2. Rotterdam Hugo Grotius (Huig de Groot; 1583–1645) holland államférfi, jogász és író levele Gerardus Vossius (Gerrit Janszon Vos; 1577–1649) holland teológushoz és klasszika-filológushoz	Hugo Grotius: Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas (1613). Critical Edition with English Translation and Commen-tary. Ed. RABBIE, Edwin. New York, 1995. 491–492 (70. sz.).	Beasti me litteris tuis, Vossi doctissime, magnasque tibi gratias habeo, non modo cum ea, quae observasti me mones, sed etiam cum nescire me vetas, quam acerbos expecturus sim censores. **Tela praevisa minus feriunt**.
19.	1624. november 18. Wolfenbüttel Jodocus Stalius (Johann Adolf Tassius) udvari orvos levele Joachim Jungius német matematikusnak és filozófusnak (1587–1657)	Des Dr. Joachim Jungius aus Lübeck Briefwechsel mit seinen Schülern und Freunden. Ed. AVÉ-LALLEMANT, Robert Christian Barthold. Lübeck, 1863. 52–54. Az idézett mondat: 54.	Verum ut **tela praevisa minus nocent**, ita quoque in adversis est, si vitare nequeas.
20.	1648. december 16. Cölln an der Spree A brandenburgi választófejedelemség titkos tanácsa részére készült jelentés	Protokolle und Relationen des Brandenburgischen Geheimen Rathes aus der Zeit des Kurfürsten Friedrich Wilhelm. Ed. MEINARDUS, Otto. I–VII/1. Lipcse, 1889–1919. (Publicationen aus den königlich-preußischen Staatsarchiven 41, 54–55, 66, 80, 89, 91.) IV. 173–180 (159. sz.). Az idézett szakasz: 174.	… sondern damit die **tela praevisa** dem Lande umb so viel weniger schaden und die Landstände, im Fall ja ein mehrers aufzubringen vonnöthen, sich desto besser, ohne ferner[e] Bestürzung un Perplexität darein finden möchten, auch viso et cognito fundamento der unverhofften Steigerung dasjenige, so nicht zu ändern stehet, desto weniger zu difficultiren hätten.

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
21.	1656. szeptember 22. Költschen (Kiełczyn) Gabriel von Hund levele Daniel Czepko von Reigersfeld (1605–1660) német evangélikus költőnek és drámaírónak	Daniel Czepko. Sämtliche Werke. Ed. SEELBACH, Ulrich–MUNDT, Lothar. I–VI. Berlin–New York, 1980–1997. (Ausgaben deutscher Literatur des 15. bis 18. Jahrhunderts 94, 128, 130–131, 141, 146, 150, 152.) VI. 137 (48. sz.).	Ob ich wol weiß, daß der H. Bruder gegen die Unglücks-Anlaüffe mit politisch und theologischen Waffen gnugsam ausgerüstet ist, auch dieses gleichsam **tela praevisa** gewesen, will ich doch dem H. Bruder zu bedencken geben die Nothwendigkeit des Sterbens, dessen kein Mensch und keine Creatur überhoben.
22.	1660. április 2. Gent (Gandavum, Gand) Grégorie de Saint-Vincent (1584–1667) flamand matematikus, jezsuita szerzetes levele Christiaan Huygens (1629–1695) holland matematikus, fizikus és csillagász részére	Oeuvres complètes de Christiaan Huygens. Ed. HAAN, David Bierens de–BOSSCHA, Johannes–KORTEWEG, Diederik Johannes–NIJLAND, Albertus Antonie–VOLLGRAFF, Johan Adriaan. I–XXII. Hága, 1888–1950. III. 59 (737. sz.).	Clariſſime domine! **Tela praeviſa minus ferire creduntur**; quare ut minus feriant, haec amico, amice ſcribere cogor. Verba ſubiungam a meo Gottignies[15] Roma miſſa.
23.	1662. ősz Paul Gerhardt (1607–1676) német dalköltő és evangélikus lelkész válaszai a reformátusok felvetéseire	Leben und Lieder von Paulus Gerhardt. Ed. LANGBECKER, Emanuel Christian Gottlieb. Berlin, 1841. 56–57. Az idézett mondatok: 57.	Quod si minus obsequentes nos habuerint, limitationem assument et non modo ab omnibus anathematismis in libris nostris symbolicis contentis, sed etiam ab omni plane antithesi et refutatione doctrinae reformatae, ut abstineamus mandato et nomine summi nostri magistratus nobis imponent. Haec ut **tela praevisa minus nocent**: Paulus Gerhardus.

[15] Gilles-François de Gottignies (1630–1689) belga matematikus és csillagász, jezsuita szerzetes. AUDENAERT, Willem: Prosopographia Iesuitica Belgica antiqua. A Biographical Dictionary of the Jesuits in the Low Countries 1542–1773. I–IV. Leuven, 2000. I. 392.

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
24.	1672. március 6. Matthäus Ferdinand Sobek von Bilenberg (Matouš Ferdinand Sobek z Bílenberka; 1618–1675) prágai érsek (1668–1675) levele Wenzel Georg Holiczky von Sternberg (Václav Jiří Holický ze Šternberka; 1614–1682) cseh királyi tanácsoshoz és kamaráshoz	Korrespondence hraběte Václava Jiřího Holického ze Šternberka. Ed. SCHULZ, Václav. Prága, 1898. (Historický archiv 14.) 114–115 (141. sz.). Az idézett mondat: 115.	Já nyní očekávám též ze Šternberga resoluci, kterak se odtud proti Řečici agirovati bude. Zdališ tento tejden od Šternbergskejch bude Řečice attaquirována nebo ne. Den chci vědětti, tak abych mohl se k odporu připraviti. **Tela praevisa minus feriunt**. Tak abych doma byl; nebo se nekterej den strojím na Rychnov. Mušim tu velice reformirovat.

4. SZ. MELLÉKLET

A mondás dárdás és nyílvesszős változatainak előfordulása egyéb műfajú hazai forrásokban (XVII. század–XVIII. század eleje)

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
1.	1605. szeptember 4. Medgyes Péchi Simon erdélyi kancelláriai titkár levele Dersi Petki Jánosnak, Udvarhely szék királybírájának és kapitányának	Monumenta comitialia regni Transsylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk. SZILÁGYI Sándor. I–XXI. (1540–1699) Bp., 1875–1898. (Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. III. osztály: Országgyűlési emlékek.) V. 396–397 (XXVIa. sz.). Az idézett szakasz: 397.	Én kegyelmednek mint oly jó akaród, kinél jobbat senkit sem tudok, ugy adom ezeket értésére, hogy ha mi ártalmat gondolhatna kegyelmed ebből következni, azt praeveniálja, és piaczra az dolgot ne bocsássa, avagy csak azt consequálja, hogy **tela praevisa minus feriant**. Adja Isten jó egésségben látnom kegyelmedet.
2.	1608. november vége Pozsony Forgách Ferenc (1560–1615) bíboros, esztergomi érsek (1607–1615) II. Mátyás magyar királynak (1608–1619) benyújtott	PODHRADSZKY József: Illésházy István nádor élete. = Új Magyar Múzeum 1856/6. 299–321. 1856/7. 370–392. Az idézett rész: 383.	Eo fere fine haec immatura consilia Deus voluit, ut comprehenderetur in operibus manuum suarum peccator ab eo, qui comprehendit sapientes in astutia sua, Tibique **praevisa iacula** tempus declinandi docent.

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
	bírálata Illésházy István (1541–1609) nádor (1608–1609) törvényjavaslatairól		
3.	1619. szeptember 27. Fülek Széchy György királyi tanácsos, főkamarásmester, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadvezérének († 1625) levele Bars vármegyéhez	Szerémi [Odescalchi Artúr]: Emlékek Barsvármegye hajdanából (1439–1711). = Történelmi Tár 1891. 367–388, 589–620. 1892. 127–142, 319–366, 513–558, 716–736. 1893. 52–92. Az idézett okmány: 1892. 327–328 (87. sz.).	Megértvén azért mindezeket Ő Felsége és az mi szomszédságunkban lévő fejedelmek, egy akaratból és egy értelemmel az egész keresztyénség nem akarván fejekre várni az ő felhuzott sulykokat, tempestive ellene akart állani amaz mondás szerint: **Tela praevisa minus feriunt**, egy szivvel, egy lélekkel nemcsak az magyar nemzet, hanem az egész keresztyén országok ő Felségivel megegyezvén úgy indoltanak meg, nem valami ez világi hiú dicsőségnek kivánásáért, hanem hitünknek és nemzetünknek megmaradásáért, méltó, hogy kegyelmetek is illyen méltó indulatjában ő Felségivel és az egész Keresztyénségnek az magyar nemzettel együtt, kik immár az Erdéli Birodalomtól fogvást Gyarmathig mind szabad városok és végházak megegyeztenek, egyetértve egy szívvel, lélekkel legyen, abban bizonyosak lévén kegyelmetek, hogy fundamentom nélkül sem ő Felsége, sem az magyar nemzet meg nem indolt, hanem erős és jó fundamentomból vagyon kezdeti dolgunknak, az kimenetele is boldog lészen.
4.	1620. január 28. Egy ismeretlen személy beszámolója Balthasar Meißner (1587–1626) német evangélikus teológus, wittenbergi egyetemi tanár részére	SZILÁGYI Sándor–PETTKÓ Béla–SZABÓ Károly: Bethlen Gábor 1620-iki alkudozásai történetéhez. = Történelmi Tár 1889. 70–118. 70–75 (I. sz.). Az idézett szakasz: 74.	Si vero praeter nostrum omnium opinionem scitis melius esse, si de his plane nihil dicatur (de quo tamen vehementer quisquam dubitare posset) aut saltim principaliora attendantur, peto propter immensam Dei misericordiam, ut mihi nihil propterea adscribatis, animum a me alienum minime geratis, aut quicquam mali de me suspicemini, siquidem **tela praevisa minus nocent**, und wehr

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
			einen warnet, saget unser Teutsches Sprichwort, der ist sein bester Freundt. Vos cogitate de optimo modo ea, quae candide ex voluntate mei domini comitis indicata sunt, insinuandi et proponendi iis, quorum maxime interesse vobis videtur.
5.	1629. november 1. Nagyvárad Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) végrendelete	Bethlen Gábor fejedelem végrendelete. Közli: KONCZ József. Marosvásárhely, 1878. Az idézett szakasz: 20–21.	Az én tetszésem és tanácsom az én hazámhoz ez: hogy valamíg egyéb nem lehet benne, a török nemzettel való egyességet szenvedhető károkkal is megtartsák, tőle el ne szakadjanak, hanem minden úton-módon kedvét keressék. Császár háta megett legfeljebb egy-két vezért, vagy belső agák közül magoknak igaz fautorokat szerezzenek, kik által minden jó és veszedelmes állapotoknak végére mehessenek, a gonosz szándékot idején praeveniálhassák; **tela enim praevisa minus ferient**: a szép szónak nem szokott feje betörni.
6.	1639. október 24. Konstantinápoly Toldalagi Mihály, Maros és Udvarhely szék főkapitánya, valamint Váradi Kőrösi István törökországi követek jelentése I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) részére	BEKE–BARABÁS 1888. 498–501 (XVa. sz.). Az idézett mondatok: 499–500.	Az istenért kegyelmes urunk nagyságod kegyelmesen megbocsássa, de egy szóval kiirva itt az nagyságod méltóságos személye vagyon csak odiumba, kit magunk akartunk megmondani nagyságodnak, s meg is mondjuk az ratióit, ha kimehetünk, de az az mikor leszen, talám későn kezdene lenni, jobbnak ítíltük, hogy nagyságod értse, ne legyünk akkor mi bűnösök, hogy tempestive értésére nem adtuk nagyságodnak. Tudjuk azt is, hogy az miérettünk vagyon nagyságodon, és ha mi leszen, kit az Isten lenni meg ne engedjen, tudjuk azt is, hogy nekünk, az kik igaz hívei vagyunk nagyságodnak, együtt is kellene szenvednünk mind jót, gonoszt, a azért akarjuk az nagyságodnak való értésére adásunkkal idején

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
			praecaveálni, hogy nagyságod is in tempore praecaveálhassa, quoniam **tela praevisa minus feriunt**.
7.	1645. január 23. Markóc (Markovci) Draskovich Miklós levele unokatestvéréhez, Draskovich Gáspár királyi tanácsoshoz és kamaráshoz	Szerémi [Odescalchi Artúr]: A Draskovichok trakostyáni levéltárából. = Történelmi Tár 1893. 342–360, 440–458, 631–647. 452 (XXVII. sz.).	Az vicecomissarius wegen dasz darlechen ezen órába volt itt a császár számára ezer rénest kérni kölcsön, de én csak elémbe se bocsátottam, hanem azt izentem neki, hogy én bizony soha csak egy pénzt sem adok a fejébe, valamint járok, és evvel bocsátottam el. És mivelhogy azt gondolom, hogy talám kegyelmedhez is elmegyen (quoniam **iacula praevisa minus feriunt**), ezt kegyelmednek tuttára akartam adni, talám nem ártana, ha kegyelmed ennihány napig absentálná magát Lotombergről.
8.	1647. október 22. Konstantinápoly Szalánci István törökországi követ jelentése I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) részére	BEKE–BARABÁS 1888. 852–859 (XXV. sz.). Az idézett szakasz: 856.	Ezt sem merém elhallgatni, mert régtől fogva izenik, s oly emberek, az kik szánják veszedelmünket, az mint szokták mondani: **Tela praevisa minus feriuntur**, kelleték megjelentenünk nagyságodnak, könyörögvén igen alázatosan kapitihája urammal együtt, informáljon kegyelmesen mennél hamarébb, ha Isten ugyan reánk bocsátja őket, mit kellessék ez extremumban mondanunk…
9.	1652. június 24. Radnót II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1657) levele ismeretlenhez	Monumenta Hungarica, azaz magyar emlékezetes irások. Szerk. RUMY Károly György. I–III. Pest, 1816–1817. I. 288–289.	A' szomszéd országok is, ha ezek elhatalmaznak, gondolkodhatnak, és mikor az szomszéd háza ég, az gondviselés vigyázás szükséges. **Tela praevisa**, etc. Palatinus Urnak mint nékünk jó akaronknak ex confidentia mit kell kegyelmed által communicalni, im egy kis memorialet kültuk, kegyelmed fel menvén jelencse meg, ő kegyelmek költségére pénzt is mi kűltűnk.
10.	1653. március 25. Gyulafehérvár	SZILÁGYI Sándor: Levelek és okiratok II. Rákóczy György	Deum testor, invitus et provocatus nullo actus dominandi aucupio, sed cum inculpata tutela sciens

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
	II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1657) levele II. János Kázmér lengyel királyhoz (1648–1668)	fejedelem diplomáciai összeköttetései történetéhez. = Történelmi Tár 1889. 326–353, 451–490, 637–677. Az idézett mondat: 459–460 (XXVIII. sz.). Keltezés nélkül: SZILÁGYI 1874. 674–675 (12. sz.).	praeveniri homines incauti esse, et **tela praevisa minus ferire**, vicinum tam nocivum, cum alias non licuerit, armis a vicinitate removere, vel saltem compescere, Deo propitio in animum induxi.
11.	1653. – II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1657) levele valamelyik Wiśniowiecki hercegnek[16]	SZILÁGYI 1874. 682–683 (16c. sz.).	Quantum vero statum nostrum spectat, temperata per Dei gratiam cum nostris utimur valetudine, interim controversiae nobis intervenere cum Basilio vayvoda, qui nos et principem Valachiae Matthaeum modis indignissime tractans, cum vitae etiam in regno nostro insidiari et ex ipsiusmet liquida declaratione et ex aliorum relationibus, maxime autem instructa iam in nostrum exercitum promptitudine animadvertissemus, pro inculpata nostris tutela arma defensiva sumere et **praevisa tela** anticipare coacti fuimus, qui cum sentiret technas suas detectas armis nostris ulcisci, regnum Poloniae pro asilo fuga patrocinante adiit, unde cum Kozacis tractatus clancularios miscens ab iisdem copias auxiliares impetravit…
12.	1658. augusztus 26. Segesvár Segesvár város tanácsának levele Nagyszeben város tanácsához	Székely oklevéltár I–VIII. Szerk. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos–BARABÁS	Mir haben zwar auch ieczunder einen heimligen bohten zu fusz dahin geschickt, kompt aber bisz dato rück, ihm pfall dero wegen eur namhaft fursichtig weisheit von dem feindt vnndt Cronen stadt etwas

[16] Ebben a levélben: *Visnovicius*. Egy korábbiban: 1650. február. „*Herczeg Visnovic*." SZILÁGYI 1874. 664. Többen szóba jöhetnek. A legvalószínűbb Dymitr Jerzy Wiśniowiecki herceg, a királyi hadak vezérőrnagya (Demetrius Georgius Korybut dux in Zbaraz et Wisnioviec, generalis Poloniae excubiarum praefectus; 1631–1682), aki egyik aláírója egy későbbi, Czarny Ostrów (Чорний Острів) várában 1657. július 22-én kiadott okmánynak. SZILÁGYI 1874. 553, 558. Szóba jöhet még Konstanty Krzysztof Wiśniowiecki herceg (1635–1686), később bracławi (1676–1678), majd bełzi vajda (1678–1685/86). Michał Korybut Wiśniowiecki (1640–1673), aki később, 1669–1773 között lengyel király és litván nagyfejedelem volt, ekkor még csak 13 éves, nem valószínű, hogy róla van szó.

Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
		Samu. VI. 217–219. Az idézett szakasz: 218.	kuntschafft hat, bitten mir zum freundligsten, weill es zu nechst an uns ist, eur namhaft fursichtig weisheit wollen uns vnbeschwert solches wiszen laszen, **tela** enim **praevisa minus feriunt**, dasz mir durch solche wiszenschafft auch vnszer heil vnndt bleiben ihn acht nehmen mögen.
13.	1661. július 3. Sopron Vitnyédi István levele Godi [Imre kőszegi evangélikus lelkészhez][17]	GARÁDY [Fabó András]: Vitnyédy Istvánnak növendéke, Ensel ügyében Godyhoz írt levele. = Századok 1871. 153. (Tárca rovat)	Bizony, ha ilyen kimenetelét gondolhatnám az én Enselemnek, kinek előtte levő szerencséje jövőben vagyon, és az ő idejében el sem kerülheti őtet, még tovább is adnék asztalomon kenyeret neki, még őtet előltalálná az ő kívánt szerencséje. Hogy azért hasonló panasza ő neki is ne contingáljon, tudván azt, quod **tela praevisa minus feriant**, kegyelmedet szeretettel kérem, oktassa, tanítsa mindenekben, s fia gyanánt vegye maga szívében…
14.	1661. december Nagyszeben A Szász Egyetem által megszavazott törvénycikkek	Akten und Daten über die gesetzliche Stellung und den Wirkungskreis der sächsichen Nations-Universität. Ed. SEIFERT, Gustav. Nagyszeben, 1870. 111–114 (115. sz.). Az idézett mondat: 112.	Inmassen wir uns täglicher Experientien und empfindung in acht nehmen wie sich allerhand infestattores unserer privilegiorum und Freiheiten, von tag zu tag cumuliren und behauffnen, daraussen denn ein endlicher und verderblicher Untergang der Nation möcht erwachsen, solchem übel in tempore vorzubauen, denn **tela praevisa minus feriunt**, erachtet eine Universität für heilsam und nothwendig, dass in allen Generallantägen die vornembsten Offles eines jeden Orts verflicht sein sollen in propria persona zu erscheinen, ausgenommen wofern selbe mit harter Krankheit beladen…

[17] Godi (Gedi, Gody, Gödi) Imre: veszprémi születésű katolikus pap, győri kanonok és főesperes, szanyi plébános, aki 1640-ben áttért evangélikus hitvallásra. Ezután légrádi (1640–1641), majd lékai és csepregi (1641–1645), utána bozsoki (1646–1648) és rohonci (1646–1650), végül kőszegi (1650–1661) lelkész, alsó-csepregi esperes (1653–1661). Meghalt 1661-ben. CSEPREGI Zoltán–KERTÉSZ Botond: Evangélikus lelkészek Magyarországon. I–IV. Bp., 2013–2024. II/1. 153, 512, 531, 543, 544, 551, 564, 574.

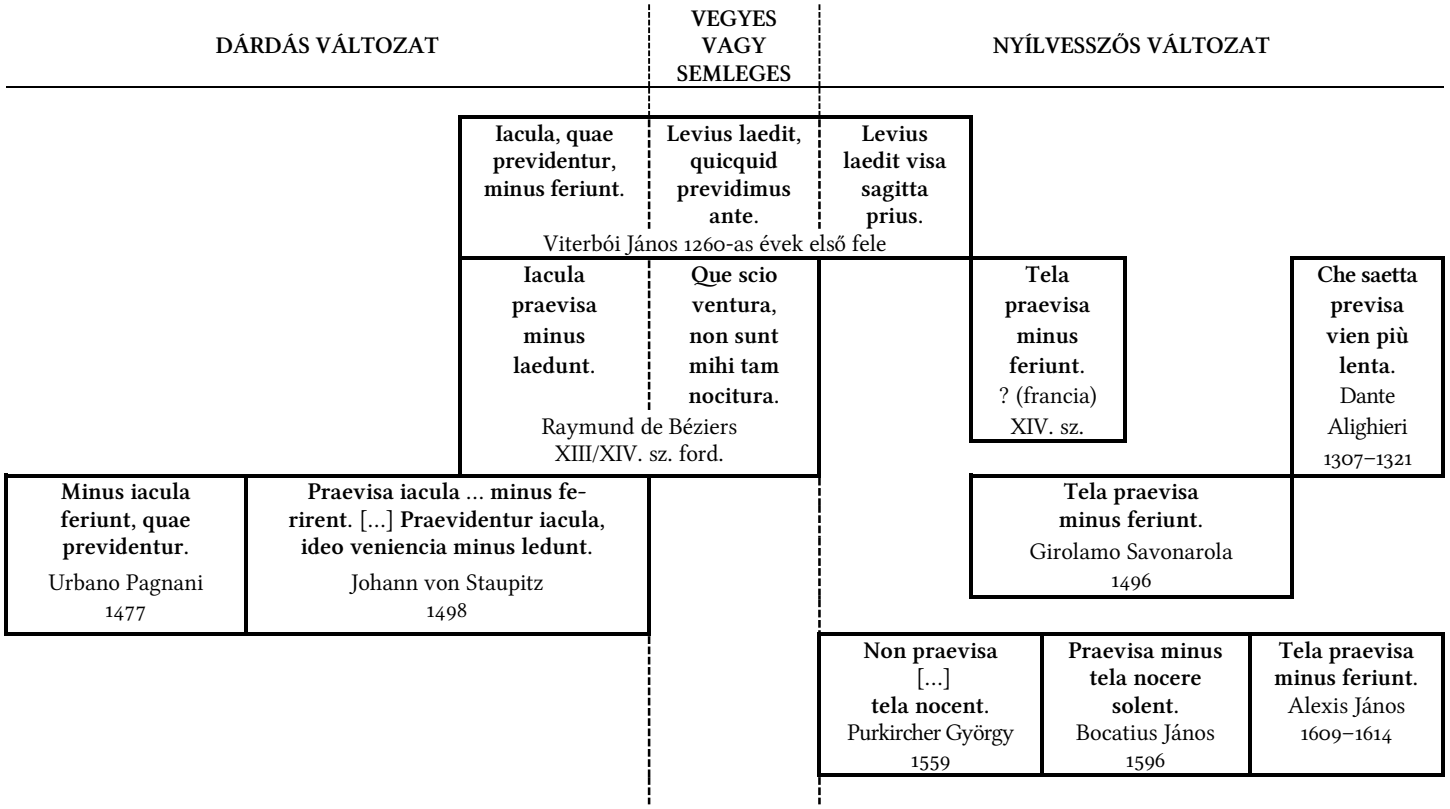
Szám	Dátum, író, címzett	Idézett szöveg lelőhelye	Idézett szöveg
15.	1682. szeptember 11. Korpona Balassa Bálint (1626–1684) királyi tanácsos, Hont vármegye főispánja, korponai főkapitány levele Enea Silvio de Caprara gróf (1631–1701) királyi tanácsos és kamarás, lovassági vezérezredes, kassai főkapitány részére	Török-magyarkori állam-okmánytár. Szerk. SZILÁDY Áron–SZILÁGYI Sándor. I–VII. Bp., 1868–1872. (Török-magyarkori történelmi emlékek. I. Okmánytár. 3–9.) VI. 285–288 (CCV. sz.). Az idézett szakasz: 287.	… inde vero pagus Nitra et Galsa, ubi sunt castra Tököly quatuor vel quinque millia (reliquos enim ad Tokaj reliquisse dicitur), et sic hoc itinere forte minus cautos posset homo reperire, cum **tela praevisa minus feriant**; castra autem Turcica trans Fülekinum ad pagum Püspöki iaceret…
16.	1690. – Bécs Antonio Caraffa (1642–1693) tábornok emlékirata I. Lipót magyar királynak (1657–1705) Erdély hódoltatásának módjáról	Caraffa's Project: wie Siebenbürgen unter kaiserlicher-königlicher österreicher Devotion zu erhalten – an kaiser Leopold vom Jahre 1690. Ed. GRÄSER, Andreas. = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 1853. 162–188. Az idézett szakasz: 171.	Rebus sic stantibus gibt man sich nicht bloß, sondern ziehet hier, da, dort ein Dorf oder Gut ad cameram, behauptet die Bestallung eines Capitaneats in Fagarás, läßt sich in mehrlei Particularitäten ein, und so zeigt man nach und nach, was man im Schild führet. Das Land merkt es, protestiret entweder öffentlich oder verwahret sich dagegen mit Privilegien, wehret sich weiters mit Händ und Füßen, und wird endlich das Sprichwort wahr: **Tela praevisa minus nocent**.
17.	1704. szeptember 12. Vágszerdahely Bercsényi Miklós (1665–1725) generális levele II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) erdélyi fejedelemhez	THALY 1875–1879. I. 133–137 (52. sz.). Az idézett szakasz: 135.	Éppen midőn ezen levelemet írnám, veszem méltóságos levelét Nagyságodnak, kit Ebeczki Uram[18] által írt Nagyságod. **Praevisa tela minus feriunt**: elláttam ezt megh írt levelébűl mind az két generálisnak[19], mondta Szirmai Uram[20] is, de nem akarám hinni, hogy már ugyanis, mivel nem űzték, azt véltem, csak per honor[em] is megtartózkodnak.

[18] Alighanem az összes addigi említés alapján Ebeczky István, Rákóczi katonája, ekkor ezredes. Lásd: THALY 1875–1879. I. 261. lábjegyzetét! HECKENAST 2005. 125.
[19] Károlyi Sándor, ekkor altábornagy és mezei főgenerális, valamint Esterházy Antal, ekkor generális. Uo. 133–134, 220–221.
[20] Szirmay István nádori ítélőmester, aki ekkor nemrég szabadult bécsi fogságából. Uo. 417–418.

5. SZ. MELLÉKLET

A mondás dárdás és nyílvesszős változatának latin (és olasz) nyelvű korai irodalmi előfordulásai

DÁRDÁS VÁLTOZAT				VEGYES VAGY SEMLEGES	NYÍLVESSZŐS VÁLTOZAT
	Minus […] **iacula feriunt, quae praevidentur**. Nagy szent Gergely VI. sz.				
Iacula, quae praeviden-tur, feriunt minus, et quae om-nino non praecaven-tur, magis laedunt. Salisburyi János 1159	**Praevisa minus iacula ferire dicuntur. A vobis a longe praevisa iacula vos minus ferire non possunt.** André le Chapelain 1186–1190	**Praevisa iacula minus laedant.** Geoffroy d' Auxerre 1189–1194	**Praevisa iacula minus feriunt.** Kadłubek Vince 1190–1203		**Previsa minus laedere tela solent.** Aiszóposz → Angliai Valter 1175 körül
Iacula praevisa minus feriunt. Heisterbachi Caesarius 1212–1223		**Iacula impraevisa plus nocent.** III. Ince pápa 1213			**Praevisa minus tela nocere solent.** Stadei Albert 1249

DÁRDÁS VÁLTOZAT
VEGYES VAGY SEMLEGES
NYÍLVESSZŐS VÁLTOZAT
Iacula, quae praevidentur, minus feriunt.
Levius laedit, quicquid previdimus ante.
Levius laedit visa sagitta prius.
Viterbói János 1260-as évek első fele
Iacula praevisa minus laedunt.
Que scio ventura, non sunt mihi tam nocitura.
Raymund de Béziers XIII/XIV. sz. ford.
Tela praevisa minus feriunt.
? (francia) XIV. sz.
Che saetta previsa vien più lenta.
Dante Alighieri 1307–1321
Minus iacula feriunt, quae praevidentur.
Urbano Pagnani 1477
Praevisa iacula … minus ferirent. […] Praevidentur iacula, ideo veniencia minus ledunt.
Johann von Staupitz 1498
Tela praevisa minus feriunt.
Girolamo Savonarola 1496
Non praevisa […] tela nocent.
Purkircher György 1559
Praevisa minus tela nocere solent.
Bocatius János 1596
Tela praevisa minus feriunt.
Alexis János 1609–1614